नं: ५४-घ

लघुशब्दरत्नम्

प्रौढमनोरम व्याख्यानम्

पत्राणि ६१

नं॰: ५४-घ

लघुशब्दरत्नम् प्रौढमनोरमा व्याख्यानम्

(संपूर्णम्)

सुन्दर

पत्राणि -६१

५४

व्याकरण

लघुशब्दरत्न

४०००

१००००

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्री ॥ नित्याधिकारे इति । उपपदमतिङिति सूत्रे इत्यर्थः । नियत इति । अप्रतिबद्धप्रसरं नि
त्य इत्यर्थः । एवं चाधिकारसामर्थ्यमपि नित्यपदं तदंशेन संबध्यत इति भावः । योगविभागेनेति । तस्य चैवैकल्पि
कत्वं वक्ष्यते । एतदपीति । छन्दस्येवेत्येतदित्यर्थः एतदुत्तरं छन्दस्येवेति प्रतीकपाठो लेखकप्रमादात् । एत
च्चेति । उक्तं छान्दसत्वमित्यर्थः । नित्वाहेति । शापितत्वमित्यादेः क्रियावाचकस्यापि नपुंसकत्वं वद
त्यापि प्रातिपदिकत्वेन तत्वेन लुक्कातदश्रवणादित्यर्थः । अथ येति । स्तुवंतमित्यनेनान्यतरस्येवान
हगोविनिगमकाभावादिति भावः । पूर्वशब्दस्यैवेति । तस्य कालवाचकत्वेन क्रियायां विशेष
णात्वादिति भावः । द्यो विकल्पयेति । कादाचित्कत्वस्यापि बोध्यं योगविभागसिद्धत्वात्तेतदनुवा
देन विभक्त्यलोपस्यैवानेन विधानमिति भावः । व्यक्तमयोगइति समासे द्वितीयस्य परनिपातः स्या
दिति भावः । अलोपश्चात्मस्यात्मस्यासमासाव्ययवविभक्ते रेवा । तेन समासादुत्तरस्याव्ययादिति
त्तुमिव स्येवा । ननु गोपदार्थस्येव वचित्रगोरिति समुदायार्थस्य चित्राभिन्नगोरूपस्याप्य स्पदा श्री १

थोपसर्जनत्वमेवेत्यर्थः चेत्याह। गौरीपतिरिति। राजकुमारीपुत्रे स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रादिकृत्वल्लाप्रायसम
त्तिस्य पूर्वपदत्वकेरणां। उत्तरपदमूत्तयेरिति स्वरूपकथनं। उत्तरपदस्यैव तत्पात्वसंभवात्। टाजिति
पतश्चैव अतएव तदेवरूपमित्यन्वयः। संनिधानादिति। उपस्थितत्वादित्यर्थः। परिशिष्टेचेति। अत्रा
र्थः स्पष्टैव। द्योतकसमभिव्याहारे षष्ठ्या अप्रातिपदिकं वाचकत्वेपि संनिधानमात्रेण मानमिति।
विग्रहायोगादिति। एवं च विग्रहे रितित दुक्तिरसंगतेति भावः। प्रवेशस्यैवेति। एवं तादृशविग्रहस्वरूप
कथनमसंगतमिति भावः। असंस्पर्शादिति। एवं च [redacted] तत्रार्थकथनं च स्येवाभावेन तन्मा
त्रेणोक्तिरसंगतेति भावः। दर्शमेत्वापत्तेरिति। हे तोत्वेन हलैकादेशो कारस्यैव लुक्पहारोतोतिभा
वः। वैकल्पिकेडादिविषयेसेद्भेत्यादावेलोपविकल्पवारणाय। नित्येति। आकरे। अनभिहितसूत्रे
भाष्ये। परिगणनफलस्यभीरुकंकरमिति स्यात्मपथाभिद्ध्रितत्रोक्तं। रक्षितत्वं यैरिति। अत्रायं विवे
कस्तु मध्यार्थकसमपायोगेद्वितीयाविधानस्य दूराप्लेकारार्द्धं दं योगपरमीविधानस्यवाभि

१ २

तार्थ्यमिति। प्रागुक्तरीत्या। अधिहरीमित्रोक्तेषु। अधिकरणारश्मीति कालत्वावच्छेदकत्वादित्यपि बोध्यं। क्वि
पापदेनैवेति। कर्तृकर्मद्वारेति भावः। निषेधोपीति। असंगतमात्वार्थकत्वेनान्वयः। क्विपान्वयित्वं चेत्युपपत्ते
रिति भावः। नवा पुनक्तीति। उक्तेष्वन्यतिविरोधादिति भावः। गतो भूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्त्वाधी
तिबोध्यं। भाष्यकारेति। संसर्गतुप्रतियोग्यानमित्यादौ षष्ठ्यर्थाभावार्थेतिनदोषः। अत्र। अर्थं। अर्थप्रतीति
बोध्यं। प्रतिशब्दस्येत्यादिमूलं तु रक्षितानुसारीति बोध्यं। साकाल्येऽति। पूर्वोक्तेयं ... रित्य ... स्यार्थेऽति भा
वः। औत्सर्गिकत्वादिति। उन्मत्तगंगमित्यादौ अमिधारादिति भावः। नन्वेवमित्यादौ ... अपनमसी
त्यत आह। इदानीमिति। तदर्थे तत्प्रतिपादकत्वे। अतएव विवक्षायां। तस्यापि विवक्षायामित्यर्थः। ... पर्द
तमिति। तदं तमित्यर्थः। अतएव ... तत्रामिति। प्राधान्येनेत्यर्थः। तस्येति। अतएव ... त्यर्थः। ननु सह
शब्दस्यांतवाचकत्वाभावे तेन समासो न स्यात् अत इत्यंयं पर्यंतमिति वि... ग्रहे पदशब्देन भू राम
तापि तस्य स्वीकारात् अपिरन्तोपपत्यस्य ... विग्रहाँ समानार्थत्वादत आह। सहेपुरुषे १

रति। एवं च प्रथमां तेन समास इत्य संगतं। अन्यं तु साहित्यं च सह शब्दार्थः तत्र च सूत्रे विनिगमनावि
रहात्सर्वोपर्यके सहशब्दे स्यान्न हृणा मिति भावः। साकल्यस्यैवेति। यत्र तु गानि मत्स्य पेतत्सकृत्प
मन्यत्यु रिपजेदि [redacted] ति प्रतीते रिति भावः। एवं च पत्रेन त्वत्रे त गा मत्स्य गे तु त्सपर्यी मिति मंथ
सूचितं साहित्य प्रतीतो नतु त्सपंतत्रापि चेत्तु तीयात तर्हि यत्रात दपि भासते ते त्रेके यं नरती
येति तात्स्पर्ये। साहित्ये योजयेति। साहित्यवत योत्पत्तपावो भ्रान्ते पेत्यर्थः। प्रपूर्वं भ्संका
दित्वात्समासः। पथाश्रुते तु गं थद्वेपस्तु सहाध्यपनेपि साहित्य प्रतीतिर्जापतेन त्वं तत्व
प्रतीति रिति तत्स्पत्र योस्यतो क्रिं संगते वस्यादिति दिक्। समासस्तु सापूत्र पूति। एका
र्थीभावविषये सं सामान्य स्सर्वदा नि ष्ट्वेनतुं सोपदेनतद्विषये कार्यी भावोत्रेति वा
र्थं स्यापसिद्ध त्वमेवाहा वचनं विनेति। विकल्पवा धकशाब्दं विनेत्यर्थः। नित्य वात्तरति। वा
क्पेन संज्ञानेव गमानित्य समासमहरा वेननित्यत्वा दित्यर्थः। पुनर्विधानमिति। समा

२
3

ससंज्ञायारिति भावः। अभ्याख्यानतद्धि [redacted] हितसमासानुवादेनाव्ययीभावादिसंज्ञामेव वि-
दध्याते। अत्रैवेष्याख्यानमेवरादसंज्ञाहेतौ नो। न चैतत्संज्ञाविधानमव्ययादीनां समासशास्त्रे
प्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोपसर्जनसंज्ञार्थं चरितार्थमिति केयं मितिर्वा अं [redacted]
[redacted] तत्सूत्रे समासे इत्यसमाससंज्ञाप्याप्यसंज्ञाविधौ प्रथमानिर्दिष्टमिति पर्यवाय
कीभावादिति दिक्। इवेन समास [redacted] स्यकाचित्केत्वे हेतुमाह। जीमूतस्येवेति। अत एव सोप-
कादिति। वहि योगपर्यव्याप्ता समासविधानात्सोपकादित्यर्थः। लेकोर्गा एवं वस्तु सन्निधिमित्ते
न तु तेन संबंधेनान्वयस्तदाह। अव्ययमिति। अनोः समीपा [redacted] र्यवादिति भावः। वन
स्पान्विति। कुर्मभवव्वनीयसंज्ञातु नात्र तद्धोत्येन लक्ष्यलक्षणभावेनेतरत्रान्वयाभावात् व
नसमीपमिति त्येव बोध्यादिति भावः। तेन संबंधेनान्वये तु वनसमन्वितस्येव बोध्यं। अभितः समी राम
ति। वतः। अनुनाद्योत्यते इति। आपामेगंगा विशेष्यालक्षणं एवं चैव वस्तु सदेवमिति मितं प २

वंचात्रापि तेन संबंधेनान्यत्रान्वयाभावान्नक्रमेप्रवर्तनीयत्वमपुमर्थाद्वितीयासाहरूपाद्यंत
भावाऽद्वैकार्थीभावत्वलाभेन उपलक्षितेतस्यविशिष्टस्यार्थः। तंनादेर्थः सदृशोसादिवोधोनत्र
नियमेननमनसातदंतं तोपपन्नेवविद्योधोनेत्याद्युपदोषनतोक्ता यथाभारत्नुतदंतक्रियाध्याहार्य
तेप्याययत्वस्यप्रमाणंमधोतेकेनामतुनतत्रमनोयंविषयतत्पातदृदितिवोद्धं।साभासम्।शब्दोपा
तितेनपदंवेनदंसमासाभिसादिसिद्धिः।पदांतरसममभिव्याहारेतेति।ततर्थेटितमेवतेत्रवाक्यं
नकेवलवर्त्तिपदार्थघटितमितिभावः।समासस्येति।इदंचसमासांतात्र्यंतरस्याभादिसूत्रे
पुभाष्येस्पष्टं।समासार्थोत्तरपदस्येति।अयंपक्षोगोस्त्रियोरितिसूत्रेकैयटेस्पष्टः।परंतुविसमः
समासपदस्यतेदार्थोत्तरपदत्वेस्तणांपुंमानाभावात्।तदर्थवाक्यस्योपचारेणसमा[illegible]
सपदेननदहणामितिपर्यस्थैवगोस्त्रियोरितिभाष्येउक्तेःयोग्ये अंतरतिसूत्रस्यभाष्येतांगा
तेरपदोवेयंवाच्यपदस्यविरोधाभावेन व्यनयनायपक्षेपवकलदेयमाहातेनेति।अदंता

४ प्र १

व्ययीभावश्चॆं पुंस्कोम् अदंतद्विगुश्च म पुंस्कोऽङ्ग्रेस्तपर्यः । न च द्विधुरीत्यादावकारांतोत्तरपदद्वि
भावात् स्त्रीत्वं कथं स्यादिति वाच्यं लिंगानुशासनसूत्रेण तल्लोकसिद्धलिंगानुवादकत्वे
नापि बोधकत्वेन चान्यत्र द्विगोः स्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात् तदुक्तं लिंगमशिष्यं लो
काश्रयत्वाल्लिंगस्येति समासांतात्तरत्यादेः सूत्रेषु भाष्येण चोत्तरपदार्थप्रधानत्वेऽपि अव
यवार्थप्रधानसमुदायार्थप्रधानत्वे नोक्तेः प्रयोगयोः सिद्धिरिति वाच्यं अंतरत्वेन समासांतां
तोदात्तत्वे पूर्वोत्तरपदस्यचेति विकल्प्य आद्येऽर्द्धप्रथमकारत्वादौ कृतो तोदात्तत्वापत्ति मु
क्तो स्तुतत्स्यू त्तरपदस्य पूर्वकातत्पदसेन स्वरत्रांतोदात्तत्वासिद्धिरित्यर्थपरभाष्य
विरोधेन तत्पदस्यांगीकृतेस्तु मशक्यत्वादित्यलं । द्विगुपमात्रपर ३ इति वाद्ये द्विगुरित्य
र्थः समवेता द्विगुर्थाविषयेऽप्येवमपरोक्तव्यवहारादिति भावः । नअंसीयापाद्द इति तत्संज्ञ एम
केऽपीत्यर्थः । नपुंसके दृश्यते इति । उपलक्षणमेतत् उपसर्जनह्रस्वापि तदुक्तं मितिमा ४

स्व १

ध्रुवादिभिरिति भावः नदीभिश्चेत्यत्र केपटोप्येवं परं तु योगविभागमिच्छन्ति समासान्तवे
नविशेषणात् । नदीपौर्णमासीयनेनकाथ्यः कथं तेनैवत्र इष्ठमानं कल्पं वचित्संगदेशे नदु
क्तेप्रियत्वेन नष्टान्नित्यं ॥ सप्तम्यर्थे भावः ॥ इति पदेषु चिति । अत्र तु नाख्यवितभिकचिर्वीजं मुक्तं ।
पर्याप्तसंबोधने इति । एवं चेतत्रैवानेन समासः स्यादिति [illegible] शंका तत्र दृष्टेति तत्
त्वेन इति सुवंते सप्तर्थः ॥ गांगादिभ्य इति । तद्धितविधौ तु पदमिति नाधिकारः । गंस्वंश्चप
समासपर्यन्तगांगादिभ्यः अत्यय इत्यर्थे तदर्थबोधकप्रस्तुतुसप्तमीविना [illegible] ऽसंभवात् सपि
पूर्वे [illegible] पदं पदात्तरे ॥ अवेतीतिकुसितरितिदुर्गाजनमाख्याते सुबन्तप्रसनं तेरं भाषण्या
तु पदव्यवहितासत्यचोत्पत्तिरिति किंमर्थतिं वेन्तेन्द्रे ॥ कथं चेत्तेन सप्तमीचकोरेवभिति
चित्यात्र केपटेति । समासप्रत्ययविधौ प्रतिबेधरिति वामिकृतं प्याखवसरे भिन्नतं
तस्यवेसुबन्तत्वाभावप्रसंगात्तस्य संतुष्टो संभवेत् इत्युक्तं ॥ प्रमादइति ॥ केचित्विन्तः केषि

५

5

तःकृष्टश्रितःइत्यत्र यथा स्यात् कृष्टं परमश्रितइत्यत्र मा भूदिति भाष्यविरोधादिति भा

वः। समर्थे नेत्यस्य विशेष्यत्वेमादाय प्राप्स्यतदं न विग्रहेः समासप्रत्ययेति निषेध इति ता

त्प▪र्यां ननु कुत्सनैरिति। त्रिप्रत्ययोत्य▪तैरित्यपि वोध्यं। न सिध्येदिति। श्रितशब्दे न सु

मासे तत्त्वापि समुदायस्य त्रिप्रत्य [redacted] यांतत्वात् ठक् सिद्धेः श्रिताशब्दे

न समासे तु समुदायस्य टाबंतत्वाभाव इति तद्भावः। सापेक्षत्वेनेति। ननु कोरकांशे

क्रियायां नित्यसापेक्षत्वेन को दोषः। न च सापेक्षत्वेन कोष्ठशब्दे नैकार्थीभावापत्ते

त्वेनेठगर्थोपस्थेन निष्कृष्यतस्य केवलस्यैकार्थीभावो दुरुपपाद इति। असामर्थ्यमि

ति। दृष्ट इति वाच्यं परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे परमगार्ग्यायण इति प्रयोगस्यापे

न विधिरिति सूत्रभाष्यसंमतत्वेन तदनुपपत्त्या निष्कृष्यैकार्थीभावाभावेपि प ग्म

थाकुर्यं विदेकार्थीभावेमादाय ष्टे नेर्भाष्यसंमतत्वादिति चेन्न। समुदायाद्दाप्य ५

पितृदादिनियमाभावेऽनेकेवलादापन्नेदुर्वारत्वमितिदोषस्यानेनेनोपलक्षणात्तद्दी
तादिशार्थस्तु उपपदमतिङितिसूत्रेऽस्मिन्षष्ठीसमासादुपपदसमासोंऽतरंगत्वादि
ष्टत्वे रागाद्यववादिमात्राषष्ठीसमासोपदानसत्तदोपपदसमासोभविष्यतीतिभा
ष्यकारपथाकथंचित्कारकोपादानेपितत्परिभाषाप्रवृत्तिः षष्ठीसमासोपिसुबुत्प
त्तेः पूर्वमेवगतिकारकेतिवचनस्यषष्ठीसमासेपीष्टत्वे मयोः समत्वेनांतरंगत्वाभावे
पिनदोषतिः यकृत्सत्योरेवोभाष्यप्रामपिप्रवृत्त्यावरोधाभावेनयुगपदेवोभाष्यप्रं
संतोद्वेयेजातेपदानषष्ठीसमासोनतत्प्रहृतेकार्यभावस्तदोपपदसमासस्तत्प्रहृते
कार्योभावोभविष्यतीत्यास्यतीत्यर्थकेन्यथोपपदपक्षे पंचिकारकोपदानेपि
तत्प्रवृत्तिरितिलभ्यतेतयापितदक्तेप्रयोजनाभावद्विर्वचनेदूषणाभितिएवं वेद
शेषुस्तुवेमस्यासंवंधेपिनदोषतिस [illegible] नफलमितितेनेमु स्यागमसर्थवोभावा

६

वाक्यं कर्त्तरि क्तः कथं वाक्यमसिद्धाद्वितीयेस्य पाशोपद्धे इति। अत्रापि पक्षे फलानु
कूलव्यापारो धात्वर्थः स्यात् वश्यकमेवा आत्मनेपदं जित्वादिनो मते तदर्थमा
वेश्यकमि दं द्वितीयात् महता स्येति चतुर्थीवेस्यैव सिद्धेतात्मा मत्यर्थात् षष्ठीबाध
कत्वमित्याशयः। प्रत्याख्यायेति। संदर्शनादिपरत्वे धात्वर्थस्य कर्मत्व या कर्म
णा यमभिप्रैतीति संप्रदानत्वे चतुर्थ्याः तदपरत्वे कर्मणा द्वितीयापास्त्वसिद्धि
१ माभिप्रैतमपाख्यातमा करोति। स्यैतीति। समासमसमानार्थके वाक्याभावे
नेतत्वाभिमानः। अहुंकारमिति। गुणवचनस्य शब्दस्यादिति भावः। कोशी
ष्णीयेति। नन्वेवं केऽकर्णाक्रोशस्यैव सिद्धमत आह। रूढत्वेविति। अनर्थरूढत्वेवि प्रम
धेः अर्थवैरि विभक्त्या अपीत्यसमरादिति भावः। एतदभिप्रायेणोक्तवार्थमहत्तामि ६

र्थ इ

तितात्पर्यं फलदशायां निपुणतया प्रयोगे हेतुत्वसंभवेपि सर्वत्र हेतुत्वोपपादनासंभवरू
पाकृच्चै गृह। वैयर्थ्यं नाद्वेति। व्यर्थमिति। मा द्रूशब्दप्रयोगे प्रकृते कोक्ते तथा तुल्यार्थैरिति तृ
तीयां ते वैव समासे न तु भोजने [redacted] नहेतुना सद्दृशादिस्याद्दो। एतेन
नेत्र षष्ठी समासेनासिद्धिः हेतोः षष्ठ्यर्थव्यभावादिति पदनास्तां। अभिधेयपदाभिजि
ज्ञेनार्थकलहं तृतीयापाद्यइति हेत्वेव्याख्यानादुत्तोर्थमहतां दृतिहेतोक्ते उत्तरार्थी
स्तुजेरपदान्यूर्थकलहशब्दोदृतीयां तां मम्पृतोदाहृतोनीतितदर्थः तत्र हिप्रति
पदोक्तेत्वोदस्येवमहगामतोत्राप्तूनशब्दोभिधेयपरइति भावः तृतीयेति सूत्रभा
ष्येत्रसमर्थमहतांप्रस्याव्यातेश्रुतेएवसमर्थसूत्रभाष्ये तृतीयातहेतेनुपपत्रस्यो
पादानविकलत्वेरमुदाहृतामुपादानेनहेतोविकलत्वेरम्यर्थः स्वरविधायकेव्याख्या

२

नादर्यग्रहणोनुग्राह्यानुग्रहः। किंचास्तीयायाः स्तुत्या प्रतिपदोक्तपरिभा
षया। अग्रहणेति वेवाचाक्षेत रस्माद्यर्थकेवाक्ले हो दाविश मेवेति तदाश्रयः प्रति
पत्तेः केपदस्य तु तत्र प्रमादरूपस प्रत्रप्रपं विना। एरजं तस्य चेति। उभयथापि सूत्र
पाठदर्शनादिति भावः। अस्य वार्त्तिकस्य समासप्रकरणोऽदर्शनादाह। यत्रेति।
अत्र द्विजशब्दे नेति। नरसंबंधी द्विजः इति नरमनुष्ये स्वः अत्र इति बोध्यः द्विज
नः। समुदायपरत्वेपूर्वापरत्वविभावः। संबंधः। द्विजेतरमनुष्यस्य सध्याहा
र इति। समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं तु। णादिभिरिति। हास्यास्तद्वेवलाभेन
तु तत्र पृथक्करणं। चेविधेति समुदायवर्णेरेव वैतरेषु इति मतेरं देनुव्याह
नोपाध्यः संबंधोऽनि श्रीरगाविक्रैरर्थः। रणाभिसस्य च द्विजेतरमनुष्यप

मै

राम
१

रतात्तत्राह तेष्वेव त्वदा द्विजराजिवोध इति वदं तितन्मते द्वेश्व शब्देन समासमासापि वो
८२ ध्याति त्वनवत्राह। के वं पुंसो तेमर जि। पूर्वं मते तु पुन व स्यो तेसे न साम र्थ्य दुत वपादं। उ
तेमु त्व स्य निश्रीके। गुणा त्वा ते। निषेधेइ ति।रदम्मु पलक्ष ता तत्रैव निर्धार णा षष्ठी स
पि वो ध्यं एवं वसंवं धसामा न्य षष्ठ्याऽत्र समास इति भावः। सामान्य तेव व षष्ठी समास
निषेध यो: मई जि रजिवे तं उके मृत सम मुपे सा। व्या ह। पदे ति। सं तो का मि ति समास र
ति। हलदं तादि त्य लुक्। कुनालुकि सं मोत्व मं शा पते: हो तालु के: संमा त्वे हि ते न त स्य सा धु
त्वा न्वो व्या ने अत एव र घु ना था दो णा त्वेन सर्व ना मानी सूत्रे निपात ना सि त्वो भाव इ त स्व
त्वप मा शा रा य: त्वा य ते सं तो कर तो हि रा त्वा नु ग ते व के ते ऽपि निमा ते सूत्रे हो त: त्वं तं त्रत
पाऽदो त णा त्वे स्येव सं ता त्वे नो त्वा र तांते न हो तम तो न णा त्व मि ति दा वि सि त्व स हि ता स
पि शा त्वा नु गा पा के द्विज म पुं जी पा त दो र णा पवा य का न्ये व नि पात ना न्वो मु के। सं तो

यान्तद्धिजरस्मादितुनेष्व्यनस्वाभिधानलक्षणाः हेमाद्धिमम मासाऽस्यकर्त्तारि चकारकेऽर
सन्त्रेभागव्योक्तैरितिदिक् । पूर्णार्थत्वं । तेनसंतोकत्वं । हेतिमा क्लेत्रिमस्मापूर्वस्य संशाविष
पत्वादिति भावः । उक्तं खिति । अधिकेरणासप्तमी । पादपूर्णमिति निर्देशेन पूर्वत्रोन
निषेधस्यानित्यत्वं गाप्यते तेनकुंभपूर्णा भवेरम्यादि । उक्तं खल्वेस्यादिवासिद्धमिसम्ये ।
भाष्ये पवेति । एवं चैव वारितत्वकल्पनं भाष्यविरुद्धमिति भावः । उक्तोदाहरणेति । ब्राह्म
णस्य शुल्कोऽरस्येत्यर्थः । गुणाकाचितयेति । सदागुणावाचितयेत्यर्थः । पूर्वग्रंथेति । पूर्वं तेन
समासप्रतिषेधे ध्येयो क्तत्वेन पुनरुक्तेनतन्वीकारोविरुद्धेरिति भावः । भावप्रत्ययान्त एवेति ।
भावप्रत्ययान्तः सम्योगुणमेवाहेत्यन्वयः । उदाहरणमावेगुणिनं चेति । घटस्य शुक्लो घटः शु
क्लेरस्तुमयविधप्रयोगादर्शनादिति भावः । गुणमेवेति । न गुणिनमित्यर्थः । क्लिष्टमिति । राम
भावप्रत्ययान्तो गुणवाचीति शब्देनाक्षरमयादि यान्तदर्थानामानिलोपः । पुनरुक्तमिति । ०

येनैवेति। तत्र हि शुक्लादिरेव गुणः अप्राधान्यादिति भावः प्रत्ययान्तः सदा गुणवाच्यत्वप्रसिद्धेः तत्र इति तदर्थः

[redacted] शुक्लादिरेव समनैवाङ्गं गन्धादिभिर्न विशेष्यत्वं पर्यालोचने सदोत्वादिपुनरुक्तिः न भक्त
मित्यर्थः। निशि कृष्टं गुणमिति। गुणपदं वैद्गुणमेव नाहः। किंतु गुणगतां जातिमाहुरित्यर्थः। तुल्या
पवेति। तेन तत्र निषेधाप्राप्तिरिष्यते चेत्तत्र समाख्यादिं समत्वादिति भावः। गुणार्थ इति। गु
णपदेन जातिक्रियायाः संख्याक्रियाः क्रियायामीत्याहुः। केवलस्य गुणस्येति। भावप्रत्ययान्तो न्यप्यदृष्ट
मतेरिति भावः। तेन वाच्यस्य गुणस्य शुक्लो रूपमित्येवापि न विधेय इति बोध्यं। तत्र इत्यन्वगुणोत्तरस्य
रूपं वृत्तीति सूत्रे भाष्ये। तत्र गुणमात्रे जातिवृत्तिवाच्ये तत्र याननु लिङ्गानि तेन तस्यां तेषु गुणेषु गुणवा
च्यकैः शब्दैरित्यर्थः। गंधस्येवेति। गंधशब्देनेत्यादिः। गंधशब्दात्तेन रूपेण प्रतीयमानो गंधः शु
क्लादिशब्दाच्च गुणसमानाधिकरणत्वेन तद्विशेषणतया प्रतीयते किंतु स्वप्रधानः स्वनिष्ठ
विशेष्यतावानेव प्रतीयत इत्यर्थः। तास्याम् इति। गुणसमानाधिकरणत्वे गुणवाचकत्व
मित्यर्थः। अदर्शनादिति। गंधमालतीकुसुममित्यप्रयोगादित्यर्थः। नत्वेति। घटः शुक्लः समा

गुणभावात्

गुणवचनेन ३

३

सर्वपश्चादिति। ततः पश्चादिति भाष्यप्रयोगे आद्यादित्वात् षष्ठ्यन्तात्तसिः। प्रत्ययेन नैत प्रयोगेवं बमीकात्मने

दौ गुणिसमानाधिकरणगुणव्यापितैः प्रतिपादनादित्यर्थः। शेोत्क्ते इति। तैः सर्वदा गुणसमा

नाधिकरणस्यैव गुणस्य प्रतिपादनादिति भावः। समानाधिकरणस्यैवेति। गुणिसामा

नाधिकरण्येन प्रतिपादकस्य व्याख्यो गुणवाचके त्वंशत्वव्यवहारे नैवं शोत्ल्कृष्टादिशब्दान्ति

षां गुणिसामानाधिकरण्येन प्रतिपादकैः शुक्लादिशब्दैर्गुणवाचकत्वादिति

दिकं। तादर्थ्ये रूपसंबंधस्येति। अत एव गुणवचनशब्दस्य गुरोरिदमिति विग्रहे मद्ग

नं भाष्ये। भाष्यप्रयोगोपीति। महतो गौरवस्य भाष्यकारवचनस्य लाघवोपलक्षणमिदं।

कैयटे तु। उक्तमात्रोपि विशेषेणेति। पद्यपि शेषषष्ठ्यां नत्वा भेदनिर्धारणे पिकारक

भ्याम नित्यसमासनिषेधस्याविरोधात् प्रयोगोपीति भावः। अतिसमासे इति। ष राम

ष्ठीसमासे इत्यर्थः। नत्वेति। न ध्रुवेत्यादिरूपं विशिष्टार्थः अप्रधानमुपसर्जनमि ३

सामानाधिकरणेनिपातः ६

स्वन्वर्थता माभिश्च षष्ठी समासेऽपि सुवंथमिति येऽजना। एवं चास्याप्यभावो बाहुलका
२ त्वीकांचा इति भाववः। तत्र कौण्डिन्येति। आसादि सध्याहारेण धातुसंबन्ध इति भूते क्त इति
नवोर्थं स्तुरास्तुरैः पूजितो तीस्यादेरो षाना। तेनेसीति। अन्यथा वर्तमाने क्तः स्यथवर्त्त के २
माने इति क्ते तृषष्ठ्यादेकारवेनोपसोतत शब्द यो गेट्तीयान्तद्वासंभवः। न चेयं सर्वा
तेरेट्तीयापूर्वेर्त्तेरं त्रक्षे तृतीयापाप एवं निर्णयात्। सामान्यविषयकत्वस्येवेति।
विधेयविषयपवस्थापोनानुवाधे विषये इति सामान्यतो शाप्यतेरस्यर्थः। पवोह्लु
हुःतक्ते कौण्डिन्यायेनवर्त्तमाने क्तेने भूते क्तोवाध्यत इति वक्तुमप्यपोऽयंपतते क्तेकौ
ण्डिन्यायेनैनाशामेरस्यनेनसमानविषयः। नाशामेदेष्विदानेनक्तेदानमारभ्य
तेरतितेन पुक्तोदश्चिवाधः। अङ्कोतेतुनमः। अपापापामेवांयोपधाहेष्ठो आवामादिह

द्विरारभ्यते सौत्रश्रुतत्वात्पादावर्तोनन्तक्कौंडिन्यन्यायेनतत्पात्रयोर्वा ध्वरनिजडिते ष्वचा
मिति सूत्रभाष्योक्तेः अत्र वर्तमानक्तस्य भूतक्ते नाप्राप्ते नारंभात्वर्तमानत्वभूतत्वयो
[redacted] र्युगपद्विवक्षापात्रसंभवात्तेपदीदं नस्याद्वर्तमाने लट् स्यादिति तद्विवापम
पवादो माभ्रून तु भूते क्तस्येति दिक्। अत्र तु न्यासकारः इति। मत्यादि सूत्रेकैपदतोव्येवं। का
कृपष्याएवेति। क्तो दिवोगते स्याः अतिपदविहितत्वादिति भावः। एतेनेति। उक्तप्रकार
द्वयेनेत्यर्थः। कथं तर्हीति। किं मोहे स्याधिकरणाभिसंधेर्नामित्याशयेनाशंकते। त्वयर्थः स्या
ति। क्तेर्थेरजं काम्यांकर्मणष्ठेवसमासप्रतिषेधप्राप्तेनेति भावः। परिशेषितेति। क
र्मेति दिक्तेनिषेधेन कर्मणिपदविशेषितेत्यर्थः। विधिरूपेणेति। अयमेव पक्षो
युक्तः इत्यन्यत्र प्रपंचितं। उपयंक्ते वमात्रे बाधाभावेन संभवमात्रे जयादिपर

अनेनानुवृत्तिः सूचिता तद्बीजं कर्मणि इत्येतत् सूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्र हि कर्मवद्भा
वेन निषेधे स्य वैयर्थ्यमापादितं । आह इति । अत्रानुवृत्तिबीजं तात्पर्यं कारकं बध्येत नि
षेधः इति न तास्वतिलस्थायर्थस्येव नोपपन्नत्वं चितं । एतत् । त्रिभुवनविधानादि स्येप्सेत तदा । ता
नुबंधकत्वे इति । तस्य हि तनेव व्यावर्त्यं इति भावः । मतो न तु वैस्मानुबंधक निर्देशः कृतेरीति
वेत्यस्य प्रार्थः । अन्यथा तत्रस्याह वैयर्थ्यं कृतेर्यर्थिकस्येव ग्रहणे सिद्धे कृतेरीति व्यर्थमेव । अत
एवेति । अन्यथानकर्मधारयान्मत्वर्थीयपरत्वेन तद्बुद्धि दुर्याकृत्यनन्तान्येव मूलके न स्या
न्स्यादिति भावः । अतएवाह पुरस्तान्मत्वर्थीयो नेति । अनृत इति सूत्रे भाष्ये उक्तं, कृष्णत्वे
तु न दोषः कर्मधारयान्मत्वर्थीये कृते पोर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव बहुव्रीहिः तालम्ये हि लाघ
वचिंतानान्यथेति तात्पर्यार्थके स्तुतपदका निति । अत्र हि जातिविशेषवाचकप्रतीयते नतथा

११

प्रतीति बहुव्रीहौ। सर्वधनीत्यादि तु व्रीह्यादिपाठात् सिद्धं। अर्दं डीअनात्। पीत्सादे दोमत्व पीयं
तेन नञ्समासः बहुव्रीहि गणादं ड संयोगनिषेधस्य समस्य बहुमाषित्वनिषेधस्य धानेव
गमाने अनुवर्तते। गुण्येति प्रत्ययस्यात्। सूत्रस्य भाष्यप्रयोगे लोके चिन्तार्थेना नाद दोपीस
यते। उच्छ्रीयबवपवेकोपशब्दसहे तो वीजमाह। समुदाये हीति। तथा चेति। इदं हस्याघनु
मारे गि सूत्राशयवर्गीन मात्रे। परवर्तिना गमिति सूत्रस्य भाष्यानुसारसमिधाने षष्ठीस
रेष्यत एवेति। तत्र अवेत तच्चोपरिष्टात् स्फुटीभविष्यति। नामेयेद्विति। नास्य वृत्तिकृद्रस्य येत्त
दाह। दिग्योगलक्षणेति। ननु पूर्वशब्दस्य नामिसापेक्षत्वात् कथं समास इत्यत आह। अत्र
पूर्वस्य भागस्येति। प्रधानस्यावेति। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति भावः। स
मुदायेति। कोत्र समुदायावयवः पूर्वेरात्रिको धः। एकदेशिसमासं विनेति। लक्षणाप्र

गम
११

इति भावः इति । इत्यभिमान इत्यर्थः पद्याश्रुतसूत्रभाष्यवार्त्तिकानामित्युक्तानां साधकत्वादेर्नामिति भावः ।१

त्रिपदोक्तानां साधकत्वादिनामिति भावः एतत्सूत्रभाष्यव्याख्याने भाष्यकृतीयानुसूत्रलक्षणा
प्रतिपदोक्ते परिभाषाव्याख्यानप्रवृत्तेः कर्मधारयेऽपि तेन सर्वप्रयोगासिद्धेः तत्रैवार्थे च साधुत्वं
प्रयोगान्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् षष्ठीसमासस्तु तद्धितप्रत्ययेन मिथानाद्वारकानीयः पदद्वये एवं स-
साधकत्वस्य वचनेऽपप्रयोगः तच्छानयन्त्वदस्यति एषां प्रमाणव्याख्यानमिति दिवसं निर्देशादेवेति ।
नयशब्द परत्वे पितुर्धर्मणीति केचित् पुंसकोऽचोरणस्य वेननतेन क्लीवत्वं महशासमिद्विरीति
४ म वा व्यापीन विभागपूर्वकं धर्ममिति निर्देशेन तत्त्वोम इत्यादाश्रयात् भिन्नलिंगत्वमुप
पादयति । राकल्पश्चेति । निर्देशेनेति । राकल्पवेडरति निर्देशेनेत्यर्थः । लभ्यतेऽरति ।
तेन विंडमात्रेणाविनश्चिल्लिंगत्वं सिद्धं । अत एव दन्ताधर्मात्पातित्यमित्यादयः प्र
योगा उपपद्यंते अत एव एव वा वीपुंलिंग इति भाष्यं सूपलक्षणामिति भावः अन्येतु

भाष्यानुरोधेनैकोपयोवापुंस्त्रीति पूर्वान्वय्येवेदं तादर्थ्यमित्यादौ समासं शास्त्रारोपाभिप्रायं [redacted] त्रिकं प्रयोगादर्शनाच्चेत्याहुः। [redacted]
प्राप्तमिति। तत्रैवोक्तं विग्रहे निष्ठमिति भावः। ननु पिप्पलीनां बहुत्वाद्बहुवचनं कुतो नेत्यत
आह। एकवदिति। भिक्ष्यादिति। अर्धेत्यविशेष्यस्यैकत्वादित्यर्थः। माभूदिति। अवयवि
न एकत्वाभावादिति भावः। खंडस्तु मुख्ये पेविनि। एकदेशे पे गौणि भावः। एतत्सूत्रमिति।
एतस्यैक[redacted] देशिसमासस्य विधायकं सूत्रमित्यर्थः। ज्ञातावेकवचनेनैतेन सू
त्रत्रयमित्यर्थः। अर्धंपिप्पलीस्तु पलद्वौ गौ सूत्रत्रयोदाहरणम्। एकदेशिसमासो
नाप्यंते रुलितत्रभाष्येऽपक्रमात। रुक्षत्वादिति। तथा च तत्रैव भाष्ये रूपतपत्र।
पिप्पल्यर्धमिति नेति। प्रयोगरूपेणद्वाभ्यविरोधादर्धपिप्पलीत्यत्रैकदेशिसमासे

नमुक्ते षष्ठीसमासो न भवतीति द्वितीयपरतया पेति सूत्रस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याह॥ द्वि
गुणात्रेति॥ तद्धि एषु ज्ञत्सु कृ षे शु परवृत्तिर्गतापि षे थर्क्तुं तत्सु कृ ष गृह्णाम प्रत्या ख्याने ऽर्थादेव प्र
त्या ख्यानं तत्स्वेति भावः॥ [redacted]
एवं हि तत्रैभाष्ये तत्सु कृ ष गृह्णानं नञ्कृ द्विर्व्यते एकदेशि गृह्णाति द्वंद्वैकदेशि नोऽरीति
वक्ष्यामित देक देशि गृह्णाकृ तेर्व्यं न कृ तेर्व्यं एकदेशि समासो ना व्यते कं च म थी पिप्प
लीति समानाधिकरणो म विष्यति अर्धं चासो पिप्पली चेति षष्ठीसमासोपि ना प्नोति र व्य
तु एव षष्ठीसमासः अपू॰ पार्धं पिप्पल्यर्धं मिनीति॰ म त्यादि पूर्व त्रापि तु नैश्चतुर्थ्यादि श्री
देनमिधानात् समासः एव नेति तत्रैकदेशिसमासे चतुर्थी मिदंते तिकर्मधारय तु पूर्व त्वे
चतुर्थी मिदं ते ति मेदरतीति न शंक्यं रत्यादीति॥ आदिनालोपे वे सा दा पूरणा मिपादः संग्र
हः॥ सामान्येति॥ संपूर्वे गीति सूत्रा पेक्षो ऽत्यर्थः॥ १३ मं त्यै ऽर्णा मिति न वो त्रै पदे तत्पद्यवहि

१३

13

तस्मात्तापत्त्राभ्यामन्वयपल्ले, शः सौगतावकल्पनस्येतोधिकल्के शालमिस्मिमानात्।

तद्वाविति। परिच्छेद्यरूपत्वर्थः। तद्द्वारेति। तत्तुरिक्ति चेन्न न न क्रियया हि पुरुषस्य परिच्छे

दरूपत्वर्थः। तदाह। यस्य हीति। परिच्छिन्नस्येवेति। तावेको लातीतजनेनाश्रयत्वेनेति

भावः। येन पितुं यस्य सदिति। गुणीभूतमपि यच्छब्दार्थं निकृष्टेन परामृश्यत स्यमा

नजातपदप्रतिपाद्यतो ऽसदर्शनेनतद्योतनमिति भावः। यस्य समानजातपदार्थ इति

हि विग्रहवाक्याद्बोध्यः। समानजातीयस्य तामित्यादौ जातस्यैव दर्शनकर्मत्वादिप्रतीति

तेर्नत्वेतावता स्वपदार्थप्रधानो ऽयमिति मन्त्रसः। कोऽर्थ इति वोध्यं। नास्य प्रवेश इति।

रोच्छविर तत्र विशेषणस्य भाववैपरीत्ये नैकार्थीभावानारोपात् इति भावः। व्याप्यासेनेति। जात

परिच्छेदको मान इति वाक्यार्थो मानपरिच्छेद्यो जात इति हेत्वर्थ इति भावः। विरहतेति।

त

राम

१२

वृत्तिविग्रहयोः प्रधानार्थसाम्यापेक्षयेत्यर्थः। अत एव षष्ठ्यर्थ बहुव्रीहावित्यस्य विप्रकर्षे स्यादिस
नेनान्वयः। पंचविधोत्कर्मकारकसंप्रदानापादानाधिकरणग्रहः पोऽत्र प्राप्तस्योदकस्या
पृमिति विग्रहे प्रितेतः कर्मत्वादिनान्वयो धातुः। निर्विवादत्वादिति। वदीयानां न्यासहृदादीनां
चेति शेषः। किं चेति। षष्ठ्यंतानां तु नालौकिके प्रवेशः। विकृतः शेषस्तु सोऽपि तिवक्ष्यते। अनु
पस्थितके त्यनेन षष्ठ्यंतके त्यनेन। असांप्रदायिकं चेति। सर्वादीनीति सूत्रे सर्वशब्दादिषड्यां ता
नीमानीति प्राप्ते विग्रहप्रदर्शनान्तरमिति भावः। पदान्तरेति। सर इत्येतदित्यर्थः। अत एवेत्यस्य
हेतुं सम्मतत्वनेनान्वयः। प्राप्येन। सरस्वतः पूर्वेणापि त्रागाबोपस्येत्यादिना। अपि ते। वो
धितो। विषये। वाक्यार्थेन तत्र घटके पदकेन्द्रार्थे। तत्पदं दातुं तत्पदेनैतत्परमत्यर्थं। वाक्यभेदे
नेति पक्षस्य चित्रागावेः संति सपित्रेणु पदवाच्यो भवतीत्येवं वाक्यभेदेनेत्यर्थः। उपकुरा
रिकाणां तत्प्रकृतेरेव। तस्यैतामिति। वाक्ये गगोमेव प्रयोगं दृष्टेतो तु संबंधिनरइति नामत्

१४ 14 यत्तत्ताद्भूतार्थोपदर्शके आख्यातेऽप्येवं यागुणप्रधानभावस्य विपर्ययो वैपरीत्यं क्रियाप्रधान
मादिमत्वं शीघ्रमत्वर्थः तद्यथाहुः १

वाक्येन प्रधानार्थसाम्यमित्यर्थः। केचित्तु गुणोतिप्रधानयोरिति विग्रहः योर्गुणप्र
धानत्वं समानमिति यत्तेद विवक्षितमिति तदर्थः [redacted] विग्रहवाक्यानीहेति परे तु
पादृशो गुणप्रधानभावोर्थानां लोके दृष्टः स क्वचिद् विवक्षितः यत्तत्ताद्भूतार्थविग्रहवाक्ये
तिङन्ते लोके दृष्टस्य क्रियाप्रधानत्वस्य वैपरीत्यं कृदन्ते धानत्वं दृश्यत इतिहरि श्लोकार्थः तद्धिते
षुपलक्षणं द्योतिमात्रेष्या एवं च वृत्तिसमानार्थकमेव तदर्थबोधकत्वेन दर्शयेमानवा
क्यमिति भावः तदेव प्रधानं तत्कृत्वेन दर्शयितेत्वे सर्वनाम्नामुपमुपसर्गतः प्रधानपरामर्श
त्वात्तत्कृत्वेन दर्शितं भवति चित्रगौः मे दंवथापः चित्रगुपदवाच्यः पर्यादृत एव तद्वहतीति
ति हत्रेमाण्येतस्येदमित्येवसिद्धेः इदं व्यर्थमित्याशंक्य वहतिवोढेति शब्दस्य भेदात्तद्वे
न विधिरितिपुक्तेः शब्दभेदेप्यर्थसमान्यात्सिद्धेः यज्ञार्थोः यः वहतीति स एव यः वोढेती
त्युक्तं तत्र शब्दभेदादित्य वहतीति क्रियाप्राधान्यं वोढेति कर्तृप्रधानमित्यर्थः अर्थसामा रम १४

न्यादिसुत्वहृत्स्यैवोपदर्शकेवहतीसत्रापिविशेषणविशेष्यभावव्यत्ययमाहृहनकर्तेत्येवा
र्थेरत्यर्थः। वर्तमानकालश्चाविवक्षितएव। एवमन्यत्रापूत्यमित्याहुः। एतच्चविस्तरेणान्यत्र
दर्शितं। हेतुकेद्विविशेषितद्वितार्थोनरपदेतिविहितेत्यर्थः। वाहितिकेउत्तरपदेनेतिहेतोरती
येतिभावः। एकेत्यत्येतिप्रकारांतमप्यपत्रोक्तं। नियमभंगेनेति। इदंत्र्येके एकानुरोधेन।
यद्वानतत्त्याधारत्वंतदन्वेयद्वारेवनतत्स्य क्रियान्वयरितिशेषोऽदेशक्रियान्वयेनतद्वारान
तेन्विताकस्त्युपितदन्वेयइतिप्रकारांतरेणापितदभंग[illegible]संभवात्तदंतर्भावेनमानमस्ते
केचलरत्वादौतदासक्तेर्बाधप्रतीतेश्चेत्यर्थः। आधेयेप्रधानइति। अधिकरणव्यापाधिकारणे २४
दृतिरित्यर्थः। ईश्वराधीनरूपत्वमैश्वर्यरूपाधिकरणत्वमितित्यर्थः। त्वहंवेदंविविधाधकेमा
वो। अधिकरणप्रधानत्वमिति। अधिकरणशक्तिमात्रबोधकेत्यर्थः। अधिकरणप्रधा
नतामधिकरणतोधिकरणत्वरक्तिप्रधानरत्यर्थः। तदाहामध्येइत्यर्थोदितिवनेऽनतद्वितावन

१५

15 पि३ इति मध्यमभागे इति बोध्यः। अकारस्य त्वमात्रे इति। न तु मध्यालिंगितत इति विपर्ययः। असंगते
रिति। अव्ययीभावनित्यत्वेन व्यपेक्षापाकित्वात् समभवादिति भावः। अन्यथा। अतोधिको
पदे इति। नाप्यव्ययीभावविकारे। अतिप्रसंगात्वेति। येन तेन मूलके लक्ष्यानुसारित्वाभिधाना
ते न मात्रे हेत्वव्ययग्रहणमिति बोधितं। अन्यथाऽन्यथेति पदोपाते स्याच्छ्रेहे वं तत्राकथनेन
नेदसंगतिः स्पष्टैव। अवयविन इति। वद्वीप्सामध्यगताधारत्वेवेयेन त्वेपिवनगताधारत्व
ईन बोधकत्वेन स्येति भावः। अधिकरणप्रधान इति। शक्तिमान् प्रधान इत्यर्थः। असंगतमिति।
विशेषणसमासे नैव गतार्थत्वात्तेदाह। अधिकरणे इति। एवं चेतत्प्रकरणे न पार्थकृपनम
तु चितमिति भावः। गृहे ग्रामे वोदलेमेत्वादिति। सुप्सुपे सुके रिति भावः। शाकपार्थिवादीना
मिति। न वे केषु पदोक्तेतत्सा व्याने दोषः। शाकप्रियपार्थिवरूपादिवा ग्रहणत्वेन स्याव राम
श्यकत्वेन केषु पदोक्ते तेन त्रैस्या व्यानेस्यासंगतत्वादिति भावस्तत्त्वेनयनाहेतन्हेति नवरस १५

चिरामित्यस्यैवावयवकं रसमस्मूहेनकृचिरामित्यर्थ इति भावः। पद्मानव शब्दस्य नवावयवके
लक्षणा। अस्या समस्यमानपदान्तरार्थगतसंख्याबोधकेनैवानेन समास इति बोध्यं।
नवरसास्य पण्यं सानवरसातां च तां कृचिरामित्यर्थे रस्य भावोपवेति। तत्र हि त्रैविध्यं रसस्य
मेवपदं त्रिविधं समर्थीते रतिविग्रहे सुके। एकोपि समस्तमीति। एको द्वौ संज्ञाविषयापि समस्तमीतं त्रे
गोद्धारगाद्विघतरस्पर्थः। द्वंद्वे साधुत्वं तु सौत्रे त्यातं। स्पष्टं चेदमाद्येश अस्यपयोरिति सूत्रे सू
त्रो। विपवेरज्ञो। अत एव पो विशालेरमादौ तद्धितो स त्रैः। अस्य पोको र्थीमा मस्पेोग इति नस्या
दिति भावः। अतिपदोक्तो ष्वा दिति। तेरवकारश्चवा भावे पि अतिपदोक्तेवनशीछोपस्पियतिकेवा
न्नोप्यमिति भावः। आचोंगं पमिति। भाव्यगंपमित्यर्थः। परस्परं संबंधाभावादिति। निष्पूर्ण स
तेन्मात्रयोः परस्परं सामानाधिकरण्याभावाच्छत्रोपानहमित्यत्रोपमात्रेहस्य भावादित्यर्थः।
अत्र्यपदार्थपंचेगोगवेनपदानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावपूर्वकमेवान्यपदार्थेपसंक्रे

१६
16

माकृत्रोपादानहाप्रियस्यत्र समूहबोधपूर्वकमेव तदुपसंक्रमात्तदसंगतिः स्पष्टैवा वचनसा
मर्थ्यादिति। तत्सामर्थ्याद्धतपूर्वसामानाधिकरण्यमाश्रित्येयमर्थः। बाधित इति। अत्र पाणामे
कार्थीभावेऽद्वयोरव्यपेक्ष पादत्वंभत्वात। महाविभाषा हि व्यपेक्षापक्षे एव पक्षेऽको धिकेति भा
वः। सापेक्षत्वं सिद्धेति। वचनसामर्थ्यसिद्धत्वात्पुरुषस्य व्यापसिद्धमित्यत्वेरूपार्थस्य चानुवादमा
त्रमिति भावः। सापेक्षत्वं शब्दो बोधकपरः। अत एवेति। वार्तिकस्थितेऽपुरुषपदस्य सूत्रे सिद्धार्था ८५
नुवादकत्वादेवेत्यर्थः। त्रिपदे हि बहुव्रीहौ स्वादिरीपदस्योत्तरपदपरत्वाभावात्पुंवत्त्वं न स्या
दवार्तिकस्याऽपूर्वत्वे हि शब्दस्यारूपेऽनुत्तरपदे पूर्वयोः पुरुषे पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन पुंवत्त्वं सि
द्धमेवेति तदाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति भावः। पूर्वनिपातेति। त्रिपदे बहुव्रीहौ सर्वनामत्वात्पूर्वनि
पातः स्यादिति भावः। न चैवं पूर्वनिपातव्याहृत्तये तदाश्रयणं स्यादेवेत्यपेक्षत्वेकेर्थमहत्ताथेमा पान
धकत्वेनास्यैकेऽप्यट्स्योपन्यासः इति वाच्यं। तत्परत्वादिनिर्देशेन पूर्वनिपातस्यानित्यत्वेना १६

पिततिसिद्धिरिति पुंवत्त्वमेव मुख्यं फलमित्याशयात् कर्मधारयपूर्वपदक बहुव्रीहौ तु तस्य विरो
धाभावेन पूर्वनिपातापत्तेः स न दोषः। सूत्रार्थानुवादकं चेत्तु नात्र तन्त्राप्तिः दिक्संख्ययोरसमावात्
अत एवेति। तापक्कास्रद्वार्थानुवादत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा चित्रागुर्वे पुंवत्त्वापत्तिरिति भावः
ननु भो तत्पूर्वकं सामानाधिकरण्यमादाय सिद्धिर्भवतु पूर्वकालैकेत्यपि दुर्वारमत आह पू
र्वकालैकेति तस्य सामर्थ्यात्प्रवृत्ताव प्यत्र प्रवृत्तौ मानाभाव इति भावः। दिगर्थं तु यदि दिगितौ ५
समानाधिकरण्यमात्रं नियामकं न तु निष्कृष्यत योरेवेत्याग्रहः एवमेकार्थीभावमात्रम
पेक्षितं न तु निष्कृष्येत्याग्रहः। अत एव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहणोपमात्सविहि
तेऽस्य स्यपूरमणाम्यायणा सिद्धिः प्रयोजनमुक्तं कि येवं प्राचीशालाप्रियायस्य माकेशाला
प्रियः स्यादौ सामानाधिकरण्यमित्यर्थने पुंवत्त्वासिद्धिः पुंवत्त्वे पद्याकथं चित्सामानाधिकरण्यं
नितौ कर्मधारये तु निष्कृष्टे स्पत्रमानाभावादेतथा वार्थद्वतिताइदंदेनियामिका न तु तन्मात्रेहोति
मि १

१७
17

तात्रतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। अत एव भाष्ये संपूर्णाविवचनमेव प्रत्याख्यातमि
त्युक्तं तेन दामूलं सम्यगेवेति। कोऽयं षट्पदप्रियइति। अत्र कोऽदुषदोः सामानाधिकरण्यप
भावेऽपि प्रियशब्देन तयोः समानाधिकरण्याद्बहुव्रीहिर्निर्विरोधः। पूर्वं तं त्रो। जैमिनीये।
वाधुले लेलो। दशमाध्याये। पञ्चः षडहो द्वादशाहे उपसन्नः तत्राह। ऋषभेणारभ्यं तत्र बृहद्र १४
रूपवैराजशाक्वररैवतानि सामानि। सवासपद्ये पञ्चः षडहः स्यादित्यर्थः। वृषन्दुहावे
ति। हृदयत्वेतंनरे समसनीयपूर्वपरपद्यर्थः। नेह बहुव्रीहिः। किंतु त्रिपदबहुव्रीहिरेवेत्यर्थः। स्वरे विशे
षस्येति। त्रिपदबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहु हस्पद स्वरः। उत्तरपदे पर्यन्तोद्वेतुसं
तिशिष्टहंदस्वरेणाद्यहृद्यंतेऽसंतोदात्तमितिस्वरेविशेषः। स्वरविरोधे चत्यप्रकृतिरितिस राम
मर्थसूत्रे रोष भाष्ये स्पष्टं। तत्रैव हेतुमाह। निषेधेति। वाहिताः। एकोऽयं समासांत मात्रं बहुव्रीहितवि १७
शेषविषयत्वो। न चात्र द्वंद्वे पूर्वपदस्वरबाधदर्शनमाहः। सुडमयोऽनुष्ठानापत्तिरेकमप्र

नेकमितरस्मिन्नितर इति यत्तु षष्ठानं सिद्धांतेऽपष्टतेरत्रिवाच्यं। षडहापेक्ष इतरेतरेयो
गेन तद्वै यत्वापेक्ष इत्येदोणानाय यथाकेषु चिदहः सुष्ठेतेन केषुचित्तैलेन भोजनेऽपि मा
त्रष्ठेन तैलाभ्यां भोजयितव्यमिति वृत्ता। यदि तु ष्टुतौ ह्रस्वदेवत्र एवं हृदयं तरमामेत्य
नेष्टू यत्तेत दाक्षौ दमावाचि पदेवं हुश्रौ हौदं द्वो नेतिक त्व्यं। यदा यो र्थोऽन भावे गोकार्यो भाव
त्तदौ हिदं द्वस्यानिपतावा तिक संमता यदा तु नदनं तं भावे तो कार्यो भावस्तत दाहुं द्वापा
प्यात्रिपदो निर्वाथ एवेत्यन्यो। वरोन भवतीति। नत्रेदिकं संविग्रसंभा यामि अमामेनो द्व
गुवा भावादिति भावः। एवमेवेति। पूर्वनिपातार्थत्व मेवेत्यर्थः। भावप्रहेत्तिनिमित्तेति वै
याकरणावादी मर्थः। पापाणके ति। अत्रापि पूर्वे कुत्सितशब्दः कुत्सनमात्रपरः। अतएवा
पूर्वपदस्य समहत्तलाद्वेशिकेवादेवानयेदप्रीनोपापामातादयेनीपामात्तेमत्रापिद्वयो
रेके विशेष्यकमतीतिजनकत्वेन सामानाधिकरण्यात्पुंवद्भावोऽपि। जितःद्वेतौ हेतोः। प्राञ्चः मामो

१८
18

नाधिकारापेऽवनात्मदृष्टेरेवस्य द्योतकत्वाद्वहवृत्तेः प्रागपि मामा नाधिकारापमत्रेति बोध्यं। मु
तेपूर्वं नापेक्षितोऽस्तीनेनहेतुत्वेःस्याम इति वाक्यं तत्के क्याप्यर्थस्य माहस्ये वृत्ति पो भावेनत्वेपादुपे
नवे १ मोऽमिस्तीति भावः॥ उपमेयपदं व्यमिति। तत्त्वेस्यामादिशब्दानां स्वष्टमेव। अत्रेत्सूत्रद्वयेपदवृत्ते
व्यंग्यदन्यत्र विनिवृत्तिरुक्ता। नन्वेवमप्रधानमुपसर्जनमिति महासंज्ञा पानेकस्य प्रथमानिर्दि
ष्टत्वे अप्रधानत्वे वसति ज्ञानमप्रधानत्वे तिवोध्यपितुं शक्यं ननु अप्राधान्यं कस्येत्यत्राप्या
तिपामवेतत्स्यान्वेराह। पद्वेति। वृद्धविशेषणतेति। विषयतो विशेषप्रकारतावदित्यर्थः। त
दूवहिल्लोकस्य विशेषणत्वेनप्रसिद्धं। नेतुर्ष्वेयुरागमसमामेव्याहारेकस्यतादृशविष
यतावात्वमत आह। हृष्ठिव्येति। दृष्टिविषयतादृशाविषयतावत्वमित्यर्थः। अवसापदं
ति। गुणादेवतादृशाविषय [redacted] तावत्वं निष्टीयतरस्यार्थः। एकेनेति। अने
कशिल्पादिजीविनएकशिल्पादिजीविनःकेतोरस्युदाहरणाध्यः। अममूहरूपामसमूह

ते० र० म० १८

रूपाः । हृतार इति काम्युगास्त्रिये इति । समत्याष्ठक सकुहं इत्यादौ । रूढिशब्दे इति । तेन समतल्लिका
मचर्चिका प्रकांड मुद्गतल्लजो । प्रशस्तवाचकान्ये मूनीति कोशः प्रसिद्धं मतल्लिकादयः । न्या
य्यमिति । न वृंपुंवत्वारोप वक्ष्ये पुंस्त्वस्याप्यारोपेतस्समानाधिकरणं च । उभयारोपापेक्षेप
न्देश्यो तु सारूपापरिभाषाया अभावेन न्यस्यैवोचित पातो । पूर्वं निमद्द इति । पूर्वं निनयाग्रहतोऽस
पः । केचित्तु यथैव पाठः । पूर्वनिपाते विशेषः इति । गुणवचनेन नो द्विष्ठो इति भावः । स्य पूर्वनि
पातः इति भावः । उपमानं संशब्द नेनेति । लक्षणप्रजितपदोक्ते परिभाषये इति भावः । इदं च
मतं केचिद्यदेकस्य हंति । प रूपस्येति । क्रियापदवाच्य रूपस्य स्वर्थः । मित्रेवाचीति । पूर्वपदार्थ
प्रधानव्याख्यानं । न स्येति । तेन तन्मयो विग्रहो न । उत्तरपदार्थे इति । स्यहं च इदं भाष्ये । अरोपिते
त्वं न संयोस्यते इति । अरोरेतथा श्रमणं वा श्रमणपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । श्रमणाइत्यत्र
नसंयोस्यत इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि वेद्यं । एतदेव भाष्ये संमतं । न सेवा च केत्वे श्रा

१९
19

हा। आरोपमात्रं वेति। इदं नञ्‌ अवाच्यमेवोत्तरपदार्थे विशेषणं। तदाह। विषयत्वेनु संसर्ग इ
ति। तादात्म्यारोपश्चात्र। नञ्‌मार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिस्तु निपातातिरिक्तविषयेति भावः
यत्तु अत्रापि पक्षे द्योतकत्वेन अरूपितत्वं। समभिव्याहृतपदशक्त्याद्युद्बोधकत्वे विशि
ष्टैव तत्केति विषयत्वेप्यनुपस्थितस्य भावेन विषयत्वेनु संसर्गस्य असंगतेः पद
नुपस्थितत्वे हि संसर्गो भवतीत्याहुः। आरोपितत्वोल्लास इति। अन्यमिथेवाकारः। आद्ये तु आ वा ५
रोपितत्वोल्लासावेकानिति प्रदर्शनीयं। अन्यमेव पुत्रः। नञ्‌ [illegible] नञर्थत्वे पित्रा हस्ताद्धि सं।तस्य ५
पदानां मुख्यसंबंधेन आल्लासवादिमतिराक्षिप्त हां तेनारोपितत्वान्वयस्य दुर्घट
त्वात्तेन तेन समभिव्याहारात्तद्दर्श्यायाः शक्यार्थसंबन्धस्याप्रतीयमानतेः। यतु न
दोषः। मुख्यसंबंधेनाल्लासवत्त्वे आरोपितसंबंधेनाल्लासवत्तोपितद्वस्त्वा १९
तेन तु स्वविशिष्टस्यत्तदर्थकत्वात्तात्पर्यनिर्णायकः। इदमेव नञो द्योतकत्वं नामैत

वृ६

वत्तैवात्रैकार्थीभावव्यवहारोपि विशिष्टानुपूर्व्याद्योत्यार्थतिभावेराज्ञः जोववच्छेदकत्वा
द्विशिष्ट[redacted]स्यार्थेवाचे।सामासविधायकेशास्त्रवेत्सोद
त्रैवमेवकत्व्यमानोप्वितात्प्रज्ञा यतीत्यादौतुनैवं।अडादिव्यवस्थार्थमन्यथातत्रैकत्व
नोपतेलौकिकत्वनुतत्रापिविशिष्टशक्त्यैवबोधः अवयवशक्तिबोधनद्वाराविशिष्टस्यविशि
ष्टशक्तिबोधकमेवचेव्याकरणामितिदिक्।पर्यवस्यतीति।भेदेपवारोपस्संभवादितिभा
वः।अतएवोत्तरपदार्थप्रधानत्वादेवाद्रुहलिंगमिति।अन्यथोपसर्जनत्वाद्दानापत्तेहल्
आदिलोपस्यदुर्वारत्वेनतद्वैयर्थ्यस्पष्टमेवानवेववनेमासमण्का हुल्आदिलोपनाद्धउप
नो ३ सर्जनत्वेपिवोवृभितिवा अंलाघवेनतत्पदार्थप्राधान्यस्यैवसोपपत्तिनुपुक्तेस्त्वात्।आर्थि
कार्थीभाति।आरोपितत्वेबोधोत्तरप्रकरणादितात्पर्यग्राहकेवशात्मानसत्वेदर्थबोधः
इतिभावः।उत्तरपदप्राधान्यं।तदर्थप्राधान्यं।भोव्योक्रमिस्वनेनकेपदाद्युपपादितंपूर्व

१२०

२०

पदार्थप्राधान्यपक्षस्य तदसंभवात्पातुल्यं वेवोधितं तत्राप्यत्र प्रपंचितं वा तत्र बहुव्रीहावेति।
[redacted] नन्वेकवाक्यादेशीहस्यो विषये आरोपेतस्याहं रत्वेनोत्तर संख्यायाश्च पूर्वसंख्यान्वये
हारमभिवं थकवान्ते तत्र बहुत्वभानं शब्दे नैकत्वस्यैवोपस्थितेश्च अयमथानेकमन्य
पदार्थं ३ स्यत्रापि वा तत्र [redacted] हुत्वाद्बहुवचनापत्तिरित्यत्र वेगहाय्देति रयोगजइस्युप
लक्षणं सामायकसमूहस्यापि। अनेकेरस्यस्य पचमेदैनोमुयविशेषणत्वात्। मादृशपा
दपूरितातहुंत इत्यर्थः। कारिकायां सहृस्यादीनामि पाठदर्शनात्। तत्र्वकीये तातद्रूपेपि
पूर्वतेषामा। ये कार्यत्वेकेपनात्। आकृन्विरुद्धं चेति। विशेषेनत्वे क्रितस्य प्राधान्येपि अ
कृत्रिमोत्तर पदार्थप्राधान्यहानेर्मुनिमोवः। मानसज्ञातवदिति। तत्रूपया ज्ञातस्य प्राधा राम
न्येतथा प्रवृत्तेः आहमादेगापितोभ्रामस्य गाइतिवोधात। नसर्पमिलितं। नसर्पप्रकारे १०
गजनितवोधं तत्र समस्त पदं आहेतस्य महद्यादि लक्षणेति पर्यदत्तितब्रमाध्यानाः।मा

विरुद्धमिति। तथा मकारस्य माण्मेतुक्तैः। अर्थं तु एवं तद्दोषसंभवे लक्षणायाः पार्थ्यं त्वाद्युसमर्थयि
तुमिति। मीमांसकोक्तौ पूर्वपदार्थप्राधान्यमिति शेषः। नेदं तोवेति। नञो मेदवस्य थैः स्यर्थः। इदमुप
लक्षणं। निपातानामनेकार्थत्वादिति स्यापि। नापकादिति। नञ्समासेऽत्र पदार्थप्राधान्ये न
तिपद्यद्भवति। न तु पूर्वपदार्थप्राधान्ये पीति सामान्यापेक्षा नापकादनेकमिव्याप्तादावेकवचनस्या
पि सिद्धिरिति भावः। एवमाश्रयतोऽपि गौरवं त्वाद्येवादुत्तरपदार्थप्राधान्यस्यापकोऽवमेवोक्ति
तः। एतदेव ध्वनयन्नाह केचित् विदिति। परं तु इदं समर्थनं विचार्यं तामपि रित्वा लोकानुरोधात्कर्मणः स्पे
ति। तन्ने नञोऽत्र पदस्य तदर्थलोकसिद्धानुरोधेन द्विरो प्रवृक्ते वो घे वोपसर्जनत्वासंभवे नात्वा
संभवे नात्वादिसिद्धये नापकोपन्यासनोक्त व्याप्यतैः। लोकानुरोधेनामात्रे तो पसर्जनत्वा
भावाद्विति हस्य लोकसिद्धानुवेतुं तत्पदप्राधान्यमिति तदुक्तौ विरोधादित्युक्तं नन्विदं मा
ष्येनोक्तमत आह। उपेयेति। लक्ष्यैकपदः। एवं समर्थनेऽप्यत्रापाधुत्वमेव नहु मित्रयसंतो

२१

21

एवं शब्दानां साधुत्वस्य सर्वसंमतत्वादिति बोध्यं। वदन्निति। विचारचिंतामणिस्तु दितिभा
तर वे। पतत इति। पतितोव धारितं तोध्वे न पतीयन्ते पः। संबोधनान्तं। संबोधनपदप्रयुक्तं क्रियापा
विशेषणमिति हेतुकिः प्रमाणं। श्रोबोध्यः। क्रियागणानेन द्विधानात्। कारकं कर्त्रादि षट्कं।
क्रियाजनकं स्वैवकारकोधिकारे णाकर्त्रादि संज्ञाविधानात्। प्रथमोवतिः। तेन तुल्यं क्रियेचेदितिव
हितः। असमर्थसमासप्रसज्यप्रतिषेधार्थकं इति शेषः। अत एव प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमा याध
सः इति तत्र भाष्यकैयटे। तेन। असमर्थसमासः क्रियान्वयित्वाभावे नपुरुषान्वयवत्वं इति। घटाभा
वोपमर्दभावरूपार्थे एकत्वेन नञ्सम्यक्पुरुषयोरेवापत्तिरिति भावः। अन्यथा घटाभावबो
धेवत्वेन पुरुषान्वये घटादिपदमपि दूषणमित्यर्थः। कारके विशिष्ट क्रियायामिति भूतले घ
टो नास्तीत्यादौ भूतलाधिकरणकघटकर्तृकसत्ताभाव इति बोध इति भावः। पूर्वपदार्थप्रा
धान्ये इति। असंहितमित्यस्य संहिताभाव इत्यर्थात्। असंदेहादित्यत्रारोपितसंदेहो निश्च रम

दे१ २१

परत्वपर्यन्तमित्यभिमानः। सांप्रदायिकरीत्येत्यनेनारुचिः सूचिता। तद्बीजं त्वनुपलब्धिरित्य
सिद्धिरिति मूलोक्तमेव साध्विति भावः। यदि त्वारोपितः संदेहः संसर्गारोपित उपलब्धिसं
सर्ग इति तत्र बोध्यं तदभावेनानं फलतीति संसर्गाच्छेकाद्यभावबलेप्यसदा सांप्रदायिकरी
तिः सा दुष्टैवान्यापूर्ववदेव चेल्लिंगदर्शने मूलोक्तमिति तत्त्वं। अभावसामान्ये इति। अत्यं
ताभावत्वादिना बोधविषयोऽभावस्तु न बोधविषयस्तु सामान्यमिति तेषामभिमानः।
अव्ययीभाव इति। तत्रात्यन्ताभावत्वेनैव बोधात् इति भावः। नशब्देनेति। निषेधार्थक
शब्देनैव पपि बोध्यं। इत्येवेति। अत एव नानशब्देन चैकशब्दस्य समासः सिद्धः। प्रकारेऽने
कसंख्यत्वमतीतेः एकप्रकारे भेदान्वयानुभवाद्वा। एवमेवानेकरूपो बहुव्रीहिरिति विस्तु
महत्त्विनामपयेऽनेकरूपाप्रयत्नैकशब्देन रूपवद्बहुव्रीहिर्बोध्यः। तितसंज्ञाविकल्पः इति। ता १२
फलं समासविकल्पः। कृत्यमिति। तत्त्वेनैव समस्यतो मि ति धातोः। सनेव प्रयोगः स्यादिति

भावः॥ प्रयोगनियमेति॥ तुपसर्गसंज्ञो धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या विति तदर्थः॥ संज्ञानियमेति।
धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेव गत्यादिसंज्ञा नान्येषामिति तदर्थः॥ अयमेव पक्षो युक्तो लाघवा
दिति भाष्ये स्पष्टं॥ प्रयोगोपाधिरिति॥ एवं तेन प्रयोगाद्योत्यमित्यर्थः॥ प्रह्व॥ अभिलाषातिश पाइति।
यः॥ प्रतेनेति॥ पुर इति को तु कैयटेनेनान्वेति॥ तस्य चेन क्रियावाचकत्वं॥ तस्येत्यस्य समीपइति
शेषइति भावः॥ संज्ञानियमपक्षे तु शंकैव नेति भावः॥ माधव इति॥ विभाषेति हलेत धौविस
स्य निरुक्तस्याधिकजि द्विरित्यस्ये॥ रहेति॥ तेन निवचनेकत्वेति सिद्धं॥ गत्यर्थस्यति मिति॥ समुदायु
क्तेति भावः॥ नित्यसमासत्वामिति॥ तेनोतोदोतोदत्तोपदादनित्यत्वमासेइत्यनेनानित्यसमासे
पदुत्तरपदं स्यावेकाजतोदात्ते ततः प्रागते तीपादिर्विभक्तिरुदात्ते त्यर्थके ननविमतस्युदात्तत्व
मेतेन शाकपार्थिवादित्वादिदं सिद्धमित्यपास्तमिति भावः॥ [illegible] प्पतेरिति॥ अतिङः कृहतोके
तेन तदर्थस्य चित्वं वोध्यतेऽर्थः॥ उक्तार्थस्याध्वक्तमिति॥ तुत्युपत्तेः पूर्वं नमोगोवाहुल

महाणादिति भावः। सुबुत्पत्तेरिति सुपल्लक्षणं त्रिप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोध्यं। अनुवर्तितस्येति।
उपरंजकत्वेनान्वयप्रसंगेन वा द्विरोधाभावाद्वेति भावः। उपपदमिति महासंज्ञाकरणं त्वनुवर्तितस्यैवोप-
पदत्वार्थं। अत एवेति। उपपदात् सुबुत्पत्तेः प्रागेव तेन समासादेवेत्यर्थः। व्याडौ इति। व्याडौ-
मध्ये विशब्दस्य व्याशब्देन तद्धितेनाधुशब्देन गतिसमास इत्यर्थः। आङोस्तूपपदसमास एवा। आ-
तश्चोपसर्गे इति सप्तम्यानिर्देशात्। उपसर्गत्वप्रकीयधिकरणात्स्यैकस्यैवोपपदत्वात् इति केचि-
त्तन्न। गतिसमासेन सिद्धत्वात् तत्रोपपदसंज्ञायाः प्रवृत्त्यभावेनाभावात्। अत एव केचिदयं प्रयोगाति-
स्तत्र तु उपपदत्वेनान्वयव्यवहृतोऽभावात्। व्याडौ स्वक्रमेणाधुशब्देन तद्धितेन गतिसमास इत्यर्थः।
केचिन्नेति। अधिकरणात्मकोऽर्थो विवक्षितः प्राप्ततीयानवयेकारकत्वात्सिद्ध्यकारकेत्वे उपपदत्वा-
द्गम्याप्रशब्दादुपपदसमासस्यैव प्रवृत्तेः। उपपदमिति महासंज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तस्य निर्देशेन तैक्य-
तेऽन्तरनिदर्शनात् स्वनाद्यः। तदाश्रयणोऽन्तेति निर्वर्ण्य स्यामे मंडूकानुहोऽपाश्रयणे गोरथात्। नामंसत्रप्रा

हारजयासत्तौ सादिप्रमाटिनेतिगतिरितिसूत्रेपि तदसंबंधेऽयं दोषः। एवं निर्गतः संपूर्णं तेति चाप्रसुज्ञे मि
ति। सुविस्येत संबंधेनैव तत्स्थाहोतोवतिङ्पदस्यैवे पश्यैव तेरि प्रमिमानात्। र्षान्ते नैति। मा
व्युत्पतेति [illegible] दोषः। केयमिति। संहितायानित्यत्वादिति भावः। दिगति। दिग्र्यं सुपदिसुविस्तु
इत्येवपथानाहारकोत्रजतीस्याप्युव्याहृतिमिद्रावतिङ्। नहतु मेवो मयो निर्दृष्ठेरेसापूर्व। महा
सिगोकेरासत्राजादर्शी इत्यादो न दोषः। सुप्यजातौ विति। णिनेः सुपुस्य नित्यं विनाऽसंभवेन तं
विनोपपदस्याभावेनादोषात्वेकुगतीतिसूत्रे तु गतेस्तिङन्तेनासंभवात् अतिङि। सप्यतद्दुश
परावाभावेतत्तत्समर्थेनेत्यस्यैव विशेषणत्वमिति तत्र प्रथमान्तसुविस्य निर्दिष्टतो न मानोपमि
तिरितिः इत्यादो न दोषः। अत्र तु न द्विशेषणत्वे फलाभावे नातिङिति समासविशेषणं। माङि
लुङि इत्यादो सतिसप्तमीति नोपपदत्वं फलाभावात्। स प्रथमार्थे सोत्रोप्रसत्येवाहितान्तिमितो। अत्र प
वपराविर्त्यादौ नोनोपपदत्वं च प्रथानाहारकेऽ इत्यादौ तु किंपाप्रथोपपदस्येति कार्यार्थमुपपदसं

सावश्यकत्वेनतत्रास्यप्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थं तन्त्रेणितार्थ्याश्रुनितं चेदं भाष्येतदा तु उभयोर्निवृत्तिः॥
अजिडं तत्रैवास्य तिडं ताद्वदिति तस्यार्थः एवं चोपपदमति व्यावृत्तोगास्यानवकाश स्यमर्थ्यकारिति
सूत्रस्थ भाष्यविरोधो दूषणमिति॥ नियमस्वभावेति॥ अमेवेति नियमस्वभावलब्धेत्यर्थः॥
अमेवतुल्यविधानं येदुपपदं तदव्ययेन समस्यते अन्येन तु तुल्यविधानं नेति वचनव्यक्तेरिति
भावः॥ ननु सूत्रे [redacted] ति॥ नेतु [redacted] सूत्रेष्वेवाहेत्यादेर्धायोऽस्यतरस्यामिति सूत्रमितव्यमिति भावः॥
तदवेति॥ उपपदमित्यर्थः॥ अग्रेभोजमिति॥ अत्र विभाषाग्रे प्रथमेतिसूत्रेणाक्कोपि विधाना
न्नोस्यामेवतुल्यविधानता अग्रेभुक्त्वेत्यादावमंतेन समासाभावान्नेतस्य नियमविष
यतेति भावः॥ उत्तरपदप्रकृतेति त्वितरस्विति॥ उत्तरपदाद्युदात्तत्वमित्यर्थः कदाहा॥ आदितामुत्ती
ति॥ अत्रास्यकतानामुत्तिनानुवर्तते इति मते स्वदांपद्ये पिलित्वित्युतामुत्तुवित्ययोरावितश्च
भः॥ आदितामुत्तीतिवचनेकाजर्थं तथापि अस्यकता [redacted] नामिसंप्रे

द्वन्द्वभावपक्षे परत्वादिदं न्याय्यमिति भावः। त्वीतीयनेनापीदं तु साध्यं। अंतोदात्तमिति। प्रि
यद्विरेणोति भावस्तदोहा। व्यादिष्विति। त्रैविध्येण पाठपक्षे [redacted] इति भावः। समासांतावे
दोषेति [redacted]। तत्पुरुषस्य समासस्यांतावयवत्वेऽर्थः। समासांता इति सूत्रेण समासे तिलु
पषष्ठीके बोध्यं। द्वयसज्वेति। ऊर्ध्वमानत्वेऽदं। प्रमाणत्वे तु मात्रे चोलुगित्यबोध्यं। नन्वेवं प्र
क्के रसाविति गे होऽनत आह। हे मंते ति। योऽहैतो· पतो द्वंद्वे दर्शन मतो गोणात्महणाय पोगरस्यर्थः। पु
ष्टं वेद्वंद्वार्थत्वं भाष्यतोऽक्तं। एकवद्भावादिति। समाहारद्वंद्वत्वादिसर्थः। आकेरेति। पुंल्लिंगस्यैव
तत्वोदाहरणादित्यर्थः। गत्रोन्हाहार इति पुंस्त्वे प्रमाणे आह। संख्यापूर्वमिति। स्पष्टार्थं इति। विप्रा
तनियमस्यस्पष्टं वारणार्थत्वं ध्वनयनत्को पेनतद्वारणमाह। अन्हपवेति। लिंगादिति।
अन्हपवेति: नियमे तहूपर्थ्यं छ मेवा। नियमफलं वान्हिकमिति। अन्ह निर्दृतमित्यर्थे कालो रम
दिसतुहतोतेन निर्दृतमितिठञ्। अंसंभवादिति। पंचपिवेलागोऽन्हेदमवयवीभूतम २४

हरिस्यर्थे षष्ठीसमासः संभवतितथाप्यत्र सूत्रेऽहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चेत्यस्यानुवृत्तस्यै
व सिद्धे एतेष्वहस्तु तथाप्यत्र वहितानामहः शब्दे भिन्नानामेवग्रहणं द्वेत्यादिप्रामाण्यादितिबो
ध्यं। अत्र संभवादित्यस्य एतेष्वित्यस्योक्तिसंभवाभावादिपक्षेणार्थः। प्रकीर्णेति। तत्त्रैवस्यसम
स्याविपरिणाम इति भावः। नामध्येति। अहन्शब्दांतं तत्पुरुषाद्वे एवविधानादेरिति भावः
कथंविदिति। शब्दे तोऽनुपस्थित्याद्वा वाक्यार्थान्वयितासंभव इति भावः। पत्यहादेरयेसोनङ्। मा
मासंतुयवेवंचकिंमक्लिविपरिणामेनकार्यमिति तत्राटजपवादस्यापनुवेत्यरसादावतोदाते
स्योनानैःरद्वितुतेनसामर्थ्यादंतोदात्तत्वंतद्धेष्टमितिध्वनयन्नाह। भाष्येति। अत्रेषांवरति। अ
दंतस्येतिवेतोर्भिति यस्य स्वरस्त्वेतस्त्रमस्यवानित्कस्यमध्यापवादोपमार्थ्यहेतुःस्वरः। दीर्घाहीति
वोक्तादिष्वत्राहेनरतिपाठादुपसर्जनत्वेपिडीषा। अपुल्लमिति। कोलाहमेतिदपवादत्वादिति
भावः। प्रामादिकेवादिति। तदपवादस्यठञः प्राप्तेरिति भावः। तुकैति। स्वरूपकथनमेतत्।

१५

25.

नि१

अत्योऽकार इति। एवं च वर्णप्राधान्यात्प्रत्ययलक्षणमिति भावः। द्विनिष्के तिन वेष्कु, स्यपरि
माणत्वे द्विनिष्कौ तिङ्यैव भाव्यं। उन्मानत्वेपि उन्मानस्य वै द्विनिष्कं वल्यो पोरेव निषेध इतिमि
यमेन ङीवेव प्राप्नोति। एवं द्विवितस्त्यत्र वितस्त्यादिप्रतिषेधे न ङीन भावो न तु ठञोऽकोरा भावो
ऽत्र। तत्र ठ भोलुकी स्यव्य संगतं। निष्क, स्यो मानत्वे आर्हाद गोपुच्छे ति ठक, उ चितत्वादि त्रिका
द्यं। निष्कार्ध उन्मानवाची वितस्त्यादयः परिमाणविशेषा एवेति मतमनुसृत्य ह द्रं दन्तादि
मिताकरेत स्यो नेति स्याश्रयानुततदाहि अपरिमाणत्वात् द्विगोरितिङीपि निषेधे द्वे पिंगतत्वा १५
त्मामस्यो केरीत्येवार स्यात् तं ठञ र। स्य तदपुवादठकर। स्य थौ वोध्याः। एते न द्विवितस्त्यपि क्वा
प्यितं। न चैवमपरिमाणत्वेतिनिषेधोऽप्यपूर्वः स्यात् तत्सामर्थ्येन तदभावे केवलनापेक्षया त्मा
पत्ति इति केरीत्येव तद्वारा स्यो वितत्वोतातेनापि तदर्थबोधस्यैवौचित्यात्। तदंतस्ये हिते राम
दंतार्थस्ये स्पर्धः। उदाहृतमिति। अनुपसर्जनादितिवार्तिके कारेरिति शेषः। वेतु पर्यः। द्विगो १५

रितिङ्डीविस्येवं रूपः। ननु बह्वादिगणेऽहन्शब्दपाठ हीर्घान्हीत्यादावुपसर्जनेऽङीषि वात्रापि स्या
दिति चेन्न समासान्ते हत्ते टहन्शब्देत्वाभावात् [redacted] तस्माद्वावेति। अस्य क्लीवत्वमंगीकृत्येतो
मते इति शेषः। अतः तेन्मतमाशंकापूर्वकमुपपादयति। स्यादेतदित्यादिना। क्लीवत्वसंभवे
पीति। तत्रान्हाहोरस्यस्य सात्राह शब्दस्येटितु समासमात्राप्येनिमित्तलिंगत्वांतरं [redacted] तस्य
सार्वत्रिकस्य [redacted] येवाधेनोपपत्तौ बहिर्भूततद्धितार्थेनिमित्तलिंगवाधकत्वे मानाभा
व इति भावः। पुंस्त्वापाहुमित्यत्र उक्तमेकाभ्यां चेत्यत्र हादेशनिषेधात् पुंस्त्व सुदिनाभ्याम न्हः [redacted]
[redacted] क्लीवत्वस्य सत्वाच्चेत्या [redacted] शयेनाह। वेनु सानिमिति। परत्वादिति। अन्हाहोंतरस्य पेक्षया
तद्धितार्थे द्विगुरित्यस्य परत्वादिति भावः तदाहानेयाचेति। केवलापांप्रहे णो। सर्वाहूरत्यादौ।
अलंवहुनेति। अनेन क्लीवत्वमेव नात्तीजिहृवितं। तेयाहि। रात्रन्हाहाः पुंसीनेन बहिर्भूततद्धि
तार्थनिमित्तलिंगवाधकेत्यनेउपस्थितरात्रान्हाहाशब्दार्थस्य विशेषत्वमप्युक्तमेवाधिक

लिंगस्यैव बाधः स्यान्न तु बहिर्भूतसमाहारविशेष्यत्वप्रयुक्तप्राप्तिकस्यापि अतो त्रांतरंगत्वा
याप्राप्तिः किंच प्राप्तलिंगिमित्यादिवाक्यस्यापि कोशे परस्यान्नैनाप्यन्नाहाद्यादिविषये पुंस्त्वबोधा
पत्तौ परवल्लिंगमिति सूत्रे एकदेशिमतं हरांकोवाभाष्ये होताहोतस्याद्विगुप्राप्तेति वार्तिके प्रसा
ध्यानस्यासंगतस्यापत्तिः तेवरात्रान्हेत्यादिवाध्यार्थे तस्यावेश्यकत्वात्तु। न चैवदमप्येकदेशिसमा
सविषयकमेवात्र तु स्याह महं रात्र्यपुण्यसुदिनाभ्याभित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चाप्राग्वदित्यस्मा
धर्मिष्ठापत्तेश्चाप्येवं चोत्तरसूत्रस्य परवल्लिंगस्य द्विगुत्यादिनिषेधेन तद्विषये तदपवादस्याप्यप्र
वृत्तिरितिनिरस्तं। अहरिति क्रौंतानात्रिदित्यर्थे समासेऽस्य स्त्रीलिंगत्वे तन्नेटत्र बोडापटापृप्यांवि
शेषसत्वेननाक्तिटत्र बोधविशेषद्गतिकेषटसंगतिश्च। तत्स्मात्माघूले मात्रेत्यादिस्क द्विताथेद्वि
गुरितिको शश्च। अहाहोत्राद्यतिरिक्तविषयवेसाप्यरतिदिकोद्वे अहेनीयस्याभितावेहुश्री
होतात्रान्हाहारत्यस्यासाद्ये इति भावः। वेह्नादिष्वहः शब्दपाठादुपसर्जनत्वेऽपि डीबन्त

दंतस्यापीतितेनपरस्य महावाहुः सिद्धः। अपाणिनीयत्वादिति। घासादिषु महत आत्वपुंव
त्वयोर्वार्त्तिकेउक्तत्वादेवेति भावः। आन्महत इत्यत्र लिंगविशिष्टपरिभाषाभावन्ययास्यामिति
पदितिसूत्रे भाष्येउक्तत्वेन पुंवद्भावात्परत्वादात्वमितिन शंक्यं। अतिरस्य सादिति। अर्हीयस
त्वयपुंस्त्वेवेतेनलुक्कोविधानादिति भावः। द्वंद्वेनेति। राजन्यवहुत्वेयेनद्वंद्वेर त्वनुवर्त्तमानेसंख्या
त्वेनेनपूर्वपदस्यष्ठेति त्वरुस्यतेत्रेप्राप्येत्यर्थः। मत्क्रमत्ताादिति। अकेमादित्यर्थः। अकरणा
दितिपावेनात्रामादिकृमेवेति। समाहारद्विगाविसयर्थः। संख्यापूर्वरात्रमित्यस्यमतिमूस
वविधित्नायेवानुरोधेन समाहारद्विगावेवप्रवृत्तेः। भेविध्यतिमयादेति सूत्रेस्थित्रिप
गतेरतिमयोगेतुत्रिंशतं पंचदशवारात्रेयोयस्मिन्निति वहुव्रीहिरवेप्रसन्त्ववेतियोग
विभागात्समसांतोवाच्यः। पौनःपुन्यपरिहाराया हो। रुदिनेत्यत्रेरतिस्तुदिनास्विति।
प्रमाणात्सिवित्यर्थः। पद्यतेरनिति। पदिदात्मनेपदि। पिपद्यतमतेनेदं। माधवेनो मत्रे प्राय

मिति। अत्राह विवीजंतूकं। किं वेपपरस्य पूर्वेल्लिंगता पवादत्वात्तत्पुरुषे मद्दत्तेऽतिकेव
मद्दे तौ यो पवादत्वमित्यत्रोक्तम्पाभ्रयो व्युत्रवोध्यः। तत्पाद्युपचाऽतिपथे। पादौ लोका
श्रयाणो ल्लिंगत्व लिंगमुद्दिश्य मिति न्यायेन सिद्धमिति वोध्यं। द्वितीयेति। किंपाविशेष
णादिति शेषः। ऽपोतिशीमेनेति। तदपि नेन यागतं नेत्थंभावप्रयदिति तत्रूवोध्यं। न सिद्धे
दिति। कसमूत कलांपाभावेन द्वितीयान्तापत्ते रितीयापत्ते श्चेत्पर्थः। कथं तदुपपत्ति
रित्यत्राह। तत्रापीति। व्याप्यमाने त्वादिति। तेषांधाव र्यो विवक्षे पोपर्थः। ऽपोति
शीमेति न यागकेरितिक्ते मिह विवपांभावनो पयपेदिति वोध्यं। त्युमिमानः। त
पावोधानन्नुभवेनाह। अत्र पपेति। पुंस्त्वमेवेति। आदिशब्दस्य तिपपुंस्त्वात्। अत
एव प्रातराद्दिति स्पत्रे प्रातरित्यस्य क्लीवत्वेऽल्लिंगत्वे पिको आदिरित्यस्य पुंस्त्वमेव॥ राम
॥ इति तत्पुरुषः॥ नेन्वप्रथमाविभक्त्यर्थे इत्यनुवृत्तिं अन्यपदार्थे इति सूत्रात्तत्पदं च १२

सुबंतमित्यत आह। पदे नहीति। तत्र विभक्त्यर्थाक्षिप्तसंबंधांतर्भावेनाव्येकार्थीभावांगी
कारात्र विग्रह देवदत्तेस्यादौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यस्यत्र विस्तरः। तस्यापि। समर्थ
स्यापि। अत्र यस्मे वेति। कर्मधारय एवेत्यर्थः। एवं बोध्ये सामानाधिकरण्याभावात्समासः। अ
समर्थ इत्यादौ पुंवत्वं वैकल्पिकमिति चिंत्यं। भिन्ने वेति। भाष्यवार्त्तिकस्पष्टं। सर्वं प्रति विशेष
णतां विषय इत्यर्थः। नहीति। तस्याद्विशेषणीभूतेकर्तृ इति तस्याभेदान्वय इति व्युत्पत्ते
रसंगीकार्यं। बहनामित्यसामान्येनाके सर्वे विशेषता विहितानीति। येकोमादीति। आ
दिनाक्रांतायेषु संग्रहः। तेषामिषेधाभावेनात्र बोधकं लोपवचनं कार्यमित्यर्थः। बहु
सुसत्वीति। भाष्यवार्त्तिकाधारत्यादिव्युत्पत्तिरित्यर्थः। कर्तव्यमिति। इदं सुपल्लेसांतं विभाषा
धिकारादीनामपि। नाप्यसिद्धमिति। ताद्दशताद्दशार्थांतर्भावेनैकार्थीभावांगीकारादि
त्यर्थः। विशेषणत्वेनैवोपस्थिते विशेषणतायामन्वयोपि नेत्यस्यत्र विस्तरः। समासेना

१८
२८

मिहितत्वादिति। एवं चैतेषां कर्मत्वादिरूपतैव नास्ति विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण [redacted]
[redacted] कर्मादीनां कर्मादिशब्दैरेवैतैरप्यनभिधानादिति भावः। ते सिद्धैरिति। अन
वकाशत्वेनाव्ययीभावादिसंज्ञया अस्याबाधादिति भावः। सुप्यजातिरिति। अनुव्याप्तेस्तु नेममासो
नभिधानादिति भावः। वृत्ते नारम्भ एव तु स्यात्कान्तानां न सिद्ध्येदिति। जातेश्चेति निषेधस्तु नात्र निषे
धविषये एव पुंवत्कर्मधारयेत्यस्य प्रवृत्तेः। किं चैतत्र जातेरिति पंचमीनिर्देशात् ततः परोपः प्र
त्ययस्तदंते सनिषेधो नायं तथा। एवं चैसत्वप्यभिधानेन बहुव्रीहावपि रोडविडभार्यस्यैवाभा
ष्येडुजेरसूत्रोदाहरणं तु तत्राप्ययमेवार्थ इति सूचयितुमेडविडभ्यां नेतरापत्यत्वे भाष्य
भाष्यमते जातित्वाभावाच्चेत्। प्राचामनुरोधेनेति। तदनुरोधे बीजं तु प्राग्युक्तार्थकृभाषितपुं
क्तादित्यस्यासिद्धत्वं। बभ्र्वन्तपाठ इति। अनूङः समानाधिकरणोत्तरपदे वं रूपः। पुमानथासि राम
ति। प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्वविवक्षया सप्तमी। समानमीवा। यस्मिन्नर्थे सति पुमान्भाषितो १८

भाषितः १

नेति पुमान्माषितो भवतीत्यर्थः। स्त्रीप्रत्यये तिं वादितत्वप्रतिसंयामाशामित्यर्थः। अवः परस्मि
न्नितीति। उत्तरपदपरत्वे सति मितेत्वादनुवृत्तेरिति भावः। पूर्वे सवर्णादीर्घो नेति। पूर्वशब्दे मानुस्वा
रः पाठः। समासात्पूर्वं न सवर्णादीर्घ इत्यर्थः। पूर्वे सवर्णे तिस्रुपपाठः। दीर्घो जसीति निषेधोत्तरात्थ
मेवेति। पूर्वपदं नाक्षिप्यत इत्येवमेवेत्यर्थः। येनु तांगिङ्ढ इति। उपक्रमसमाप्यतस्त्येवत्नोमादि
ति भावः। एतेन नेछ्रुते ढं ढं हे। वोदात्तशब्देन ढं ढेन दोषः स्यपान्तः। पूर्वपदमिति। येनानङ् स्या
दिति शेषः। लिंगविशिष्टपरिभाषयेति। जरत्कंदस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात्तेन लिंगविशिष्टपु ६
रिभाषया जरतीशब्दस्यापि ग्रहणेनोपसर्जनत्वे सति जरत्याः पूर्वनिपात इति शेषः। पूर्वस्तो
नान्वयः। विशेषणांतमिति। परमः सो धुमो दप्योति त्रिपदबहुव्रीहाविव निजभावे नपमित्यर्थः।
महान्त्वमेद इति। यदि तु कर्मधारयात्तेपदे बहुव्रीहौ नीलपदस्वरः सिध्यतीत्युच्यते तदा
विंप्यमेव प्राचीनोदाहृतं पिति भावः। तत्करोतीति। प्रमाणं। प्रमाके रोति जनयतीत्यर्थः। क्षि

वेतस्येदमिति। सर्वेषां दीर्घेष्वज्ञादेशाह्वादिति मगत्वाद्दापदो ऽध्यः। अमनिकृ गतिरिति। भाष्या
नुक्तेऽवोदिति भावः। अस्य पाश्रयइति। तेन लोपस्य वहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्न तु केशासिद्धिरिति
भावः। गोधेरइत्यादिना शब्दे तेशब्दयोः अस्य पावयवत्वेपि मस्य गत्वाभावादिति भावः। गवि गोधा
त्वेति। येन तु केनापि प्रत्ययपदेशत्वेन समत्वमित्यस्य संग्रहः। ननु तिङ्न्तेति। तस्या तस्या सि
ये इदं। तिलि तिलिंगविशिष्टपरिभाषयेति भावः। पूर्विणगानेसामर्ष्याद्देवजाते स्त्रोजन
षेत्रामहति रिति वोध्यं। कैयटइति। अनेन हि कैयटेन मेदकं धर्ममात्रं तु गुणस्य स्य निगसेन
मदुक्तेः शुल्कादिरूपस्य गुणस्य ग्रहणं सूचितं। अश्वाकृ चिवीजं तु संगजातिहृदं तां द्विगुणं तम ग
मक्ति सर्वनाम संख्या शब्दातिरिक्तः शब्दो गुणत्वेच्चेनः शब्दः इस्माकेडरां सूत्रस्थं भाष्य वि
रोधः अयं च सर्वनामेति स्पष्टमेव। अररपसंसे तिङ्न्त्यणाइति सूत्रे उभयपर्यायत्वेस्पति भाष्यम गम
योगोपमानं तस्य समस्तत्वेनाप्य गुणत्वेन त्वं वोध्यं। व्याख्यातइति। द्वार्वत्तीति संज्ञापिने १५

द्रोणार्थितेति। एतनाई दुःखसीनतशब्दो क्रियाशब्दो विति भावः। समनोवेसपविोधं

शा किंमुतदीयोर्थः इति व्याख्यातः भिर्व्याख्यातत्वेन संभागशब्दत्वात् । भाष्यरीत्या तद्धितांतत्वेना
गुणभावे येनैवोक्त्वा । वेवेतिहि स्वित्तु छंदेस्यवेति वोद्धव्यं रोहिते पइति । पुंवद्भावे मिद्धत्वं प्रसपवि
धावित्यनाश्रित्येदं तदाश्र येतु रोहिहिरित्याप ज्ञितो ध्यान संस्कार विशेषं रोति । तद्वतीत्यर्थः । पत्यिते
ति । लिंगविशिष्टपरिभाषया [redacted] त्यर्थः । रत्यविरोध इति । एवं चेमाधवानुसारेणायंलि ६५
खितं इति हृदि चितो । अयं चेति । तत्र तदर्थमिदं निपातनं न विवाहनिबंधनं [redacted] पतिशब्दस्य टि
तेप्यविविवाहितपुरुषविवाहितस्त्रीमात्रबोधकत्वेनास्य बोधकत्वेन बोतिप्रसंगाभावेन
हि कि कल्पने मानाभावोत्तत्यार्थः भाष्येत पुंस्कित्वेन पुंवत्वो भाष्या पुंवत्त्वबाधनाय मिति स्या
सितं त्वां सांतेस्वा । किंतु रतीय स्या । महिपा गार्थ मयूरइति निमित्तके एव ठं तो लोके व्यवहारेणा स
मुदायो योगेन च त्रिविशेषं मध्यमपत्नी शब्दबोध्ये इह इति भावः । अत एव समानस्वामि
केदास्योनतत्पात्व्यवहारः । यियेत्याव्यवहारस्तु गोणः । किंचविवाहनिबंधनः पतिशब्दो
नास्येवा । स्वामित्वेनैव मबोधकः । स्वामित्वं चेष्यके ग्रामादिनायसंपकलिनिह पितं केदाचितदु

३०
30

प्यते तदा पुमानेव पतिशब्दः स्त्रियां पत्नीति रूपान्तरं न यत् पुंवद्भावबाधकं वेदपगानाम् आह किं
चेति। सापत्न इति प्राप्नोति। अरे रस्तु ध्यतेत्वे सापत्ने पुंवत्वे प्राप्नोति एवं च सापत्न इति भाष्ये
तीति भाष्यं केयरयोरुक्तौ। तृतीयस्य भाषितपुंस्कत्वेन पुंवद्भावापत्तेः। सहि समानस्वामिकत्वेन पु
मांसमाह। पुंवद्भावबोधे हि तदसंगतिः स्पष्टैव। किं च विवाहनिबंधनसत्त्वेन स्यात् भाषितपुंस्कत्वे
नैतमादाय सापत्न्योपि हेतुः तदसंगतिः। न च सापत्न एव न सिध्यति सापत्नेऽपि प्राप्नोतीति भाष्या
र्थ इति वाच्यं। द्वितीयस्य त्वे रूढत्वेन तस्यैव शिवादौ पाठग्रहणात् तृतीयादसोऽभावेन साधवत्वीत्या सा
निघ पत्ना श्रुतेति ति दिक्। केवलयौगिकस्य त्वग्रहणं नैति। केवलयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनैत्य
र्थः। तेनैव च विविवाहितपतिविवाहितो स्त्रियमाह। न तु तत्त्वेन व्यक्तिविशेषस्य बोधनाद्वे पम
स्य संयर्थनिपातनमुक्तं। अतएव वास्य भाषितपुंस्कत्वमिति भावः। पद्याकेवलयौगिकपतिश ३०
ब्दयोर्भिन्नत्वे त्यर्थः। एवं हि नत्रोपि सिद्धांत भाष्यं। सापत्नः सहपूर्वः पतिरत्वात् सपत्नीशब्दः सहपूर्वः सपत्नीशि

अस्यार्थः। अस्याग्रहणमित्यर्थ्यसग्रहणं त्यन्तरं निन्दादि समर्थः। ग्रहणं त्यन्तरमाह। सपत्नशब्द इति।
अत्राग्रनिमित्तपिग्रहणे त्यन्तरं त्वं सपत्नशब्द समर्थ्यादि पालभ्यते न तु ङीन्निमित्ते लक्षणाघाते व्याख्या
ख्याने च न मानं। एवं च सपत्नीतिगणपाठमाश्रित्य सपत्नग्रहणं तिके सपत्नीशब्दे न साधत्वसिद्धा
वपि सापत्न्यो विप्रप्रोतीति भाष्ये पूर्वः पक्षः। वस्तं सपत्नग्रहणमिति गणे न पठ्यते किंतु भिन्नः सप
त्नीशब्दः तदापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङीनन्तादणसिद्धमिति। वाक्यसामान्यत्वेन तु यथाशिवा
दिपाठे ऽणकौ पिकाधके रनुगणशयः। एवं च केवलयौगिके पतिशब्दे घटितस्य गणे हणं नेति स्पष्ट
मेव। एवं मूले द्वितीयसपत्नीशब्दव्युत्पादनं च साधवानुरोधेन। तदेतद्ध्वनयता यतु पारदेशा
न्त्यादिना साधवत्वं चसुपसम्पत्तत्र द्वितीयसपत्नीशब्दमादाय विरोधाभावश्चोपपादितः साम
मितिस्य योगात्तु सपत्नग्रहणमिति कादवेष्ठ्वा अनगादि व्युत्पत्तिर्वोध्यः। सपत्नग्रहणमिति कोपित्वती
यसपत्नीशब्दार्थे एवात एवात्रैव लोके तस्य योगान्ते। पाठे सग्रहणादिस्य सपत्नशब्दस्यापि

सूठकपं॰त्मागः स्यात्तरति सुहृदो विभावपं॰तु २

३१
31

गाविशिष्टपरिभाषपातृप्रसहोतिकुंडीनंतस्यचेत्यर्थः।तयोरुद्रसूठत्वात्।तत्रीयस्तुयोगरूढः॥अन्य
थाऽस्यापिस्वपंरूव्युत्पत्येतदन्यहलोबीजाभावः।मध्यमाद्युयोरितिव्याख्यानेलांमध्यमस्यैवेत स्य
रूठघटितस्यशुद्धयोगिकेग्रहतोऽस्यसंनिपातपूमिभाषयेति।आदिष्वकोरस्योद्योरणार्थेचेनालि
ध्रितपास्थानिवत्वायोगाद्वेत्यपिवोध्यं।निष्कर्षविति।वार्त्तिकभाष्याक्तेस्यापिसूत्रसंमतत्वमेवे
तिनिष्कर्षवित्यर्थः।अतएवात्सूत्रेनासिद्धत्वादेवाप्रकोर्गोकेस्येवेति।अनंतरस्येतिन्या
यादितिभावः।अस्माविषत्वादित्यादिगोत्ताभ्यामतस्तुचादिङ.नामान्नोत्यनयोः
सूत्रयोभाष्येपाठादितिभावः।तदितरेत्यत्रतुपूपेतिसमासः।अन्यापंचेति।पहुंठकृद्ध
मोरिनिनियमार्थं।तद्भिन्नेचेत्सर्वनाम्नःपुवत्वंनहिकेघोमोरेवेति।अतोमयडाद्यंतेऽपि | ाम
हृमेवपुंवेत्वमिनिनेनादक्षिणोत्तराभ्यामतसुचितिसूत्रेच्छिभाष्यविरोधाद्याभवेस
परातित।तेस्यहोनेवेद्वनेरतिमपट्टवाहृणापूर्वद्रति।सर्वनाम्नासमासप्रत्वेनपूर्वस्य | ३१

ल

श्रोणीत्यादेः पुंवद्भावापत्तिरिति भावः। उक्तोदाहरणयोरिति। संज्ञोपसर्जनयोरिति तोदाहरणयो
रित्यर्थः। तत्र सर्वनामसंज्ञकत्वस्यैवाभावेन लक्षणाभावस्यैवेति भावः। अतिसर्वौ शब्दस्येति।
उपलक्षणमिदं संज्ञाया अपि। वक्ष्यति। हे त्रौ हे त्रे। प्राधान्येत्यर्थः। वैयाकरणाभ्यामर्थ इति। नह्या
भ्यामिति सूत्रस्थे पदे हादन्तानुरोधेनेदं भाष्य इति। नकोपधायाः इति सूत्रस्थेत्यर्थः। इदमुक्त
रिति। हस्विन्नेत्रव्यादन्तत्वाभावेन ततो जातिलक्षणाङीषोऽप्राप्तेरिति भावः। टावादिरिति। इ
डविडौऽपत्यं स्त्री इडविट् सा भाषाया पत्यस्य ऐंसमासे पत निषेधाभावेन पुंवद्भावं मेव स्यैवेति
भावः। अनूङः। इत्यस्य पर्युदासत्वे ऐडविडदारिकेति निषेधविषयोनेदं सूत्रविषयक मेधा
रयेऽदाहरणान्तवहवो हिवीहरो पुंवत्वनिषेधरूपवेति तु नवाख्यं उक्तेराज्ञाख्यानेदं तु हेति
तत्रापीहशापकेत्विमिति ध्वनयितुं तपोक्तेः। इडविडादेरनन्तरापत्यमात्रस्य मते जातित्वाभा
वाच्चोपारयरेति। शोलसा तीत्यत्र हि तेनापिङीनेवोक्ते इति भावः। यदि तु तत्रेङीषिति पाठस्त

३२

दाऽऽकरवितेरप्रत्योवोध्यः। व्याख्यानमेवात्रेति प्रवाहशास्यठे इति। साॅपकं मूलकानित्यत्वमूल
कमित्यन्यो। ना मानाधिकरणप्र स्येति। दृश्यानां समीपिनश्च सर्पप्रत्नदाहोपपत्त्व इत्यादि। अन्योन्याना
पुंरति। तन्मात्राणां पुरस्पर्धः फलाभावेनेतयास्तू योग्य नैरिति भावः। अस्याख्यातमिति। अख्याव
तं कर्त्रान्तेष्या अनहत्वाम स्यपि वोध्यं। विधमानतावाचीति। दृश्यानां पुत्रतां विद्यमानत्वेर
त्पर्थस्य फलितमाह। दर्शस्वति। अव्यभिचारादिति। पूर्वोक्तेस्य साहचर्यं सहपूर्वोक्तं हि मित्यादा रा० प
वपि अर्थव्यपव्यपदेशमानि दृष्टावेनोपसर्जनत्वमेत्येवेति भावः। अवेयवद्वारकमिति। समास
स्योपसर्जनत्वासंभवादिति भावः। यद्यपि सहेह बहुव्रीहिपरत्वादेः समासस्योपसर्जनत्वसंभव
ति प्रापितलक्षणानुसारादेवं व्याख्यानं वोध्यं। उपसर्जनसर्वादिव्यवधानके स्येति। केचित्तु दृढव्यवः
सर्वत्रोपसर्जनमेवेति विशेषणसमासमर्थ्यादेतल्लाभ इति भावः। तादृशाच्च बहुव्रीहिर्वेत्याह।
बहुव्रीहिरिति। व्याख्यानाच्चात्रोपसर्जनपदेन लौकिके शास्त्रीये च तन्त्रेण ग्रहणं तेन सप्तुत्र राम

३२

इत्यादावपि उपसर्जनसर्वावयवकत्वं बोध्यं। सपूर्वाया इति। एतच्च वृत्त्यनुरोधेन अत्र महाविभ
षा तु पूर्वोपस्थापकत्वं इति। अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिः समासो। अन्यत्राधिकेति। अप्राप्तादेरिदमुक्तोपा
दित्यपि बोध्यं। अतएव गोविंशतिरित्यादौ न समासेत्रेप इति। तद्धितत्वं चेनेत शब्दस्यैतत्सामानाधिक
रण्यापातेनेनचेद्रानेतायस्य समचेद्रनेतामहत इति। सिद्धं समासविशेषणोऽनुवक्तव्यो बहुव्रीहेर्नसमासे अत्रेति
त्वाद्दोषः स्यादेव। उपलक्षणमिति। एवं चेदं गतिश्चेति सूत्रे भाष्ये। अथवा प्राप्तापन्नादि प्रागोनये
पित्रौ आतिः अनः पूर्वेणप्राप्तिव्याप्तिरिति भावः। सामानाधिकरण्यासंभवादिति। पञ्चपि
प्रातः केल्यमित्यादौ विवक्षितो यः शब्दसमस्तधानेनैवं संभवतीति तथापि प्रातः कालेस्य च रूपतः प्रोम
नेव स्यनिरूपयितुमशक्यत्वात्केमर्पूर्वं तं लक्षणोगीति बोध्यं। व्याहृतेतिति मध्यमेऽस्य न पूर्वप
दत्वे पि पूर्वपदं तत्पुरावेवेनधर्मे शब्दस्येति भावः। पूर्वपदाख्ये पेइति [illegible]तः यौगिके पूर्वपदा
ख्ये पेरपर्यः। एतच्चोनादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। निष्टेतिधर्मेति। प्रवृत्तिधर्मेत्यस्योपलक्षणं।
आकारमंत्र्थेति। केवलपदस्यलोके नसमुदुर्प्यं केवला [illegible] प्रयोगेतादृ कार्थमानाभावादिभावः॥ १

३३
33

रममितिजंमैदंतैः सुतं अभिषुतं सोमं पिबेतीति तदर्थः प्रयुंजत इति कृपके तोजि शेषः इ
ति शब्दादिति लौकिके विवक्षानुसारके वातस्येति भावः के मव्यतिहारः परस्परग्रहणा
दि अव्ययीभावाद्वेमिति ते न तस्याव्ययत्वं बोध्यं उपसमित्यादि प्रामाण्यादा म्रितं एवं च
विरार्थमपीति इदं सतिशिष्टत्वाद्बलीयस्त्वान्नाव्ययत्वेनाय दितु उपजीव्यत्वे नु बहुव्रीहि संज्ञेया
स्मावेशोपि सतिशिष्टत्वाद्बलीयस्त्वेनाव्ययीभावत्वं प्रयुक्तं समासांतोदात्तत्वे न सिद्धिरित्युच्य
ते तदाग्रमेव प्रयोजनमिति बोध्यं समावेश फलं विवक्षया पाव्ययत्वयोः सिद्धिः तत्रैते नेदमिति
अव्ययीभावप्रकरणे रजेपि ते समासांतप्रकरणेपवं तु न हेतः द्विदंडादिष्वच्छे सत्रे व्यद स्यके तें
व्यतापतेः धनुषा धनुषा चेदं प्रहृतं युद्धमित्यर्थे ज्ञापनं तेः सिद्धं तु तु परा त्वोदेष्व नङः वे व्यते विष
यविशेषेति युद्धादिरूपान्यपदार्थपे स्यर्थः हेम पाहतपाम रेता इदं वेदमाब्धेषुमा ष्यां हसि
ष्यामैरेति व्याख्याते तथापि समुदायनिपातनादेव बहुव्रीहि स्वधिकारेपितः सुरूपादयमव्य

तम
३३

म१

ति। आरोप्येत्स१

यत्वाद्यामोलुक्कारदमप्यव्ययत्वफलंवोध्यं। अत्राभ्रिमेर्थः। स्वतंत्रोपीति। जानुवाचीत्यर्थः। सुप
सुदेति। जानुसमीपमित्यर्थः। एकदेशद्वये तस्य विवरणमविभागेनेति। अवयवावयविनोर्हि अ
विभागलक्षणं तादात्म्यमेव संबंधः एवं महत्ते पीतिद्वये तु कंतेध्वनयन्नाह। एवं यथोक्तेति। गुणोपम
र्जनत्वं वाच्यवाचिनरसस्यर्थः। एतेनैते इति विषयमेवगंधं स्मितोदेशत्वमितिन पूर्णगुणोपि सूत्रे स्थि
त्विषयं यथाविरोधः। एतदेवाभिप्रेत्य माध्यके यटयोक्तं कुंकुमाद्यनुलेपनमप्यदेवदत्तादेरविभा
गापन्नं निलीनं यद्विवक्षितं तेदा सुगंधिर्देवदत्तरिति। विभागेनावेक्षितेनेतु सुगंधरतीति। न तु देव
ति। यं देनक्वा जाति विशिष्टद्रव्ये त्यर्थः। सुगंधिर्वायुरित्यत्रापि गंधाश्रयाणामणूनां तत्संस्पर्शोनं वायो
विभागापन्नानामेवग्रहणमितिनदोषः। एवं सुगंधिपुष्पं सलिलं चेत्यत्रोपि द्रष्टव्यं। कोशेपि
द्रव्यं वयनरसस्योक्तं एवोर्थः। अत्राद्यो पीति। वानेवहन्वायुगंधोनतरस्यर्थः। दुष्टेति। अत्रैवैचि
वित्यत्राचार्यविवीजंतुगाहश्राद्धवेउक्तं माष्यादिविरोधरतिदिक्। यद्वैरयादिनोक्तं चिंत्यं। परमिप
तावत्तापक्कात्मक्यागामावस्यकं वोतातेध्वनयन्नाह। इतिविश्वरतीति रहेवेचिरमरतिवेकल्पंत

३४
34

हीतिासंस्तात्वाभावेनस्त्रियांसंज्ञायामित्यस्याप्रप्राप्तेरिति [redacted] भावः।नद्युतश्चेति
सिद्धेइतिसूदं।लक्ष्मीशब्दमात्रविषयं।प्रकारांतरं अन्येषुतु अविभक्तिकपाठेकार्येसविभक्तिकपा
ठात्तेद्विवक्षेतिबोध्यं।एकवचनांतस्येवेति।तदेवेयचकेस्येवोत्पर्यः।सिद्धमिति।बहुवचनांतेनवि
ग्रहात्तदाहाठकेराइति।वहुलक्ष्मीकेइति।बह्वीलक्ष्म्योयस्येतिविग्रहः।तेमामादिकमिति। [redacted]
विशेषविहितत्वेनास्येकोविनेत्वमितिभावः।निषेधमुक्तेनेति।तेत्पक्षेहीतरमिदंतत्त्वेवास्मतो
त्पर्यमितिभावः।पक्षमाश्रित्यवेत्यनेनसपक्षोमाष्याप्संमतइति।सूचितं।इत्यादिग्रंथानामिति।अ
दिनामाष्यं।अस्तुपर्यालोचनेनयेत्यनेनान्वयः।तेत्रेमहोनसूक्तिनोनुक्तेसमासांतेप्रयत्नोभोव रा
हुश्रीहिमकोरासक्तिनसंख्यापांमयेत्यादिसूत्रेक्तिनशेषाधिकारस्थादितस्यलाभइतिबोध्यं।
बाधापत्तेरितिप्रदंयेसमासांतेमात्रापेक्षेशेषत्वमितिवेदतेकेयटाद्यनुरोधेन।अनंतरबहु
श्रीसाधिकारापेक्षेशेषत्वेनकेवपेक्षेनापिसमासांतापेक्षमितिवेदतोमाष्यकारस्यमतेतुने राम
दंसूत्रं।किंतुमजिपदोकेत्यमात्रेणनबाधकत्वं।किंत्वनवकाशत्वेनानेबाधात्रतदसिकबमा ३४

वेत्यावक्ष्यमाणत्वादिति दूषणं वोध्यं।तद्देदमिमिति।विशेषणशब्देन परिच्छेदकं गृह्यते तस्य मिमा
नः।एवं हि पदार्थस्य चित्रगोः संतीति निर्णीति तत्परिच्छेदाय चत्रावेरिति प्रयुक्ते तदा तेषां चित्रगुसमा
पत्तिः।तस्माद्विशेषणत्वेन निर्द्वावपि समसमा यह तत्र व्यधिकरणसमासप्रसंगो नार्थमित्येवं तत्
त्वं।तेनेकेनोडिमन्यायेनेति।इदं चिंत्यं।अनुवोधवात्वात्।तस्मादन्यपदार्थापेक्षया मयोरप्यप्रधा
नत्वेन प्रथमानिर्दिष्टत्वेन चो नियमेषा मेउत्तरपदार्थविशेषणस्येव पूर्वनिपातो वंमिदमि
ति वोध्यं।यावितियोऽत्र स्मितं पस्येति बहुव्रीहिः॥इति बहुव्रीहिः॥कर्मोदाति।अन्यपदार्थेत
यः।तत्र प्राधान्यं परस्पराविशेषणत्वं संभवतीति।पुष्पवंतादिवदिति भावः।समुच्चयान्वा
वयोः स्यातामिति।एकार्थीभावविषयावितिशेषः।तत्रैकस्येतरामिलितस्येवान्वयादिति
भावः।द्वंद्वमिति।पूर्वानुवार्थरिति सूत्रे भाष्यं तयोर्मध्ये अपि समुदायस्य विशेष्यत्वे अर्थाधेरु
द्भूतावयवभेदोऽस्येति रोहितावयवभेदऽरिति।अन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहिरिव वार्थप्राधान्ये
द्वंद्वस्येति चिंत्यं वाच्येति तेत्वं।वेशब्दात्तमोवेरोति।प्रवृत्तिनिमित्तयोः सामानाधिकरण्यं तत्रैवा

र्थः नीलत्वसमानाधिकरणोत्पलत्ववदुत्पलं नीलमित्यन्वयबोधादत एव तदंतर्भावेणैकार्थीभा
वोपीतिभावः। द्वंद्वे रूपापत्तिरिति। ननु गुणादेर्द्रव्याश्रितत्वेनात्तद्रूपेक्षत्वात्तयोः सहविवक्षाऽसंभवेन
कथं तत्रैकरूपापत्तिः स्यद्वेदे विशेषणं विशेष्येणेति गोपत्रैमाण्यवैः पट योरितिचेन्न। गुणयोः क्रियया
स्वतः संभवात्। अथ संभावासंभावनयोर्विशेषणत्वादिमाव्यप्रयोगाच्च। विशेषणानामिति सूत्रेति
लेरेवतु दाकांक्षाश्रणाजि रितिजत्र सहविवक्षाभावस्तिद्वाप्ययोत्। तिलेहेहाम्पयोरभेदस्यादि
तुमर्थेत्येवाएवं नीलोत्पलयोरभेदस्यापि भवति। अभेदादपि। दान्वयोः तयोः सामानाधिक
रण्यस्य पश्चात्सनप्रतीतावपि द्वंद्वं पूपपदसंस्कारपदसंस्कारवेलायां तद्विवक्षणा
दितिदिक्। सिद्धेवेति। सोऽथनोदार्थे। पाद्येविशेषासिद्धाभिन्नमित्यर्थः। समाहारे इति।
समाहारे द्वंद्वे भावपंगादीनामेवेतीत्यर्थः। अत्र देशवाचित्वर्थे इति। अत्र धेनुगणकेतोः संवेद्याथ्य
मितोगादिति भावः। कथं तर्हीति। व्यक्तिप्राधान्यविवक्षायां नमित्यादि इहि: सकलतरुशैलरं पण

उक्तस्याविवक्षितत्वादिति भावः। चत्वार इति। नदीदेश इति भिन्ने पदे द्वंद्वे द्विवचनं नपुंसकत्वाभावश्चा
पत्तेरिति भावः। जनपदो हीति। जनानां पदं स्थानं यत्रेति व्युत्पत्त्या मनुष्याणां समयोग्य इत्यर्थः। त
द्देशं वेग्रामनगराद्यपि। जनपद इत्यस्य तद्विशेष इत्यर्थसिद्धाह। अत एवेति। अत्र भाष्यमुदा
सीनं। एकशेषो बाध्यत इति। निपातनेनेति शेषः। गोऽश्वा इति। एवं पररूपपक्षेऽपि नेति बोध्यं।
प्रतिपदविधानार्थमिति। न नपुंसकमित्यस्य प्रतिपदविधानत्वार्थमित्यर्थः। तदेकोपपा
दयति। नैकवद्भावे नहीति। एकवद्भाव इति। विनिगमनाविरहादेतावतेऽप्येकवद्भावज इत्यर्थः।
प्रतिपदविहितेति। अनेनैकांशं चेत्यपि बोध्यं विधेर्न्यायसत्त्वेन नस्मरणानुक्तिमूहनावदस्योप
पमार्थत्वं। अमुदाहृतमिति। विप्रतिषिद्धमित्यस्यात्यर्थः। तदभावे पीढ्व्यवस्थिनां समाहारे द्वंद्वे
एवेत्यर्थग्रहणेनेति इत इति द्वंद्वानापत्तिरिति तदाशयः। इष्यादोविविति। काममक्रोधयोर्विरोधाभा
वेऽपि सुविदुःखादेरिव द्रव्यवाचित्वाभावेन नियमव्यावर्त्यकोटावप्रवेशात्। येन विभाष

नुकर्षणात्तन्नियम एवोचितः तदभावे ऽप्येवं नियमः वैकल्पिकोऽयः समाहारे द्वंद्वः सोऽद्रव्यवाचिना
मेवेति इति भावः ॥ तेदारा य इति ॥ एवं चविप्रतिषिद्धपदाभावे द्रव्यवाचिनामेवेति नियमः स्या
त् ॥ एवं चात्राप्युभयं स्यात्तेत्रावेनु विप्रतिषिद्धानामेवेति नियमादत्रेतरेतरयोग एवेति तदा
शयः ॥ विरोधापन्नेरिति ॥ विपरीतनियमेऽत्रपाक्षिकैकवद्भावस्येष्टत्वेन तद्विरोधः स्पष्ट ए
व ॥ विकल्पः अप्रमर इति जातिरप्राणिनामित्यपि नेत्याह द्वंद्व इत्ये [redacted]
तद्विहितसमाहरद्वंद्वस्य नियममा
[redacted] त्रेप्यवेवा ध्यमामान्यचितेयाऽनेनानिषेधात् ॥ अत एव बहुप्रजापत्यादिपाठश्च
म२ रितार्थः ॥ पशुमारानियरतिः ॥ एवं च व्याख्यानादिति भावः ॥ नियमस्येति ॥ निय
मस्यैवेत्यर्थः ॥ वेदुदाहृतमिति ॥ प्राचीनोदाहृतमित्यर्थः ॥ निषिद्धत्वादिति ॥ तथा च समाहारद्वं
द्वः स्यादिति भावः ॥ तत्र शंकते ॥ नन्विति ॥ वाक्यमेव स्यादिति ॥ एतावदेव प्राचां पक्षे दूषणं तं मारं पाम ३६

अमुच्चयमाह किं चेत्यादि। कथं तर्हीति। अवयवेषु दशत्वसंख्यान्वयस्याभिमानः। रहाराउे
ति। न चैवं समाहारे दशत्वान्वयविवक्षायां प्राप्त समाहारद्वंद्वनिषेधोऽस्तु इति वाच्यं द्वंद्वस्य संख्यान
वगमे नैतेन सूत्रेणाप्रवृत्तेः। प्रधानस्येति। समस्तु प्रागुक्तादिषु द्वंद्वस्येति नियमादितरेतरयोगाप्राप्ते
तद्विधाने नास्य चरितार्थ्यं न च नियमनिषेधे उभयोरापत्तिः। असामर्थ्येन समाहारे तदप्राप्तेरि
तिभावः। दिशीति। दिशा पर्यस्तु इतरेतरयोगे प्युदन्ताबहुवचः समूहो विशेष्य इति भाष्यमतेनापेक्ष्य
योतस्याप्यप्रवृत्तिः। किं च पदादंतोष्ठहारके हि वं धेन समाहारे एव दशत्वान्वयविवक्षायां तदो
२ पिव समाहारद्वंद्वप्राप्तिः। प्रधानस्यैव सापेक्षत्वाद्द्वंद्वस्य संख्यावगमात् किं चात्र समाहा
राप्राप्तावनियमाभावेन नियमाप्राप्त्या केस्यानेन निषेधः स्यादेतेस्मात् पूर्वसूत्रे वेदयमप्यु
भयोर्निषेधः। अत एवोत्तरसूत्रे विषये समाहारद्वंद्वसिद्धिः। सामर्थ्ये ना सामर्थ्ये समासे
केऽस्मिन्नापेक्षप्रैव समन्वयकत्व्यन स्यैवौचित्यादिति। अव्ययीभावस्यैवेति। समानलिंगवे

३७

37

चनत्वादिति भावः। यदि त्विति। एकवद्भावपक्षे इति शेषः। नच बहुव्रीह्यनुप्रयोगे उपदशमि
त्यस्यैवासिद्धिः। उपदशाः। सप्तस्यैवोद्धितत्वादिति [illegible] वाच्यं। द्विगार्थे जैत्यावेपवद्भावेकसं
वेर्थेन समुदायार्थेऽन्वये नद्वन्द्वार्थे भेदेनान्वयाद्द्वन्द्वार्थस्यैवद्भावेन नतत्सिद्धेराह। उपदशस् ४३
प्येति। अव्ययीभावानुप्रयोगेतु अव्ययत्वेन प्रथमान्तत्वादोष इति भावः। अव्ययीभावानुप्रयोग
सामानाधिकरण्यं प्रतु समीपमेर भेदविवक्षया बोध्यं। इतरेतरयोगेतु बहुव्रीहेरवानु
प्रयोगस्तत्र समीपप्रधानत्वात्समानलिंगवचनत्वाज्जातएवतत्रेनाव्ययीभावानुप्रयो
गः। अंतसहयोरितेतितत्वं वेकहेविभाषितत्वेन वेदके त्यसूत्रप्रसिद्धतयालोके प्रसिद्ध
माहवेयुतयावेसंप्यते प्राप्तुकेतिते दार्षमित्यन्ये। अकारे समनोति संबंधेतसंरके रतिबोध्यं।
निपातस्यतेऽतिपा। उन्नेर खिडेतु आनोऽडीत्येवसिद्धे। पितरामातरा। योच्छेदसि मातरपितराविति ३७
सूत्रेद्वन्द्वविषये पूर्वोत्तरपदयोरात्वविति भाष्यं तु पूर्वोत्तरपदयोः संज्ञाः पूर्वपदस्य पूर्वपर

तयाकैपदेनव्याख्यातमितिनतद्विरोधः। अतएवोत्तरपदेशत्यधिकृत्यमनवाधरतिदिकावा
केतिजेत्वचेमितिसमर्थसूत्रेभाष्यप्रयोगादेवगुर्वक्षरत्वेपिवाकेशब्दस्यपूर्वनिपातः।। र
तिद्वंद्वः।। अपत्यमंतर्हितमिति। योत्रप्रमस्तपुत्रस्यमित्यर्थः। पूर्वेति। अपत्यविशेषवाचकेन
पुंवशब्देनेत्यर्थः। तत्साहचर्येणापत्यविशेषवाचकस्यैवहेतुशब्दस्यग्रहणं ननुहेतुपु
स्येत्यादिनासंकेतस्येतिभावः। अनुदृष्टत्वेरितिसारूप्यमितितत्वेदेणाविशेषणवैतत्सहृतिमि
तिभावः। नियमतोनस्यादिति। सरूपाणामित्येकशेषेतुस्त्रीवाचकस्यापिशेषापत्तिः। न
चेष्टापत्तिः। कैपटादिविरोधात्तत्रहिपुमान्स्त्रियेत्येकशेषात्रोक्तं। नचोत्पदादितः शेषेपुत्रेपुं
सिकृतरस्तुकेनैतावितस्यनियमेनकिद्विगृशाविसत्रेतुरूपेणविशेषणमितिवाच्यं। अहंदृतेतु
कषविशेषणाणामित्यत्रद्वंद्वपदेनतदपवादेकशेषस्याप्युपलक्षणेनतदेप्राप्तेरितिभावः।
तदितरेति। तामप्यंस्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यांरहितः। पुंयोगादित्यत्रहोतैडीषादिविरहेस्त्यर्थः। तामप्यर्थादि

रू
38

[redacted] ति। चेदेवशब्दोपादानसामर्थ्ये न विशेषस्येत्तल्लक्षणाप्रवेशापत्त्वयेनेति भावः।
तल्लक्षण एवेत्यस्य व्यावर्त्यमाह हरे इत्यादि। मातरमपीति। पितरावित्येवेतोऽसमर्थः।
त्यदादिभिरेवेति। सर्वं पदं साधारणामित्यर्थः लब्धोयमेवकारः इत्येवार्थो माभूदि
तिवान्वयः सर्वैरित्यस्य तु त्यदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः। शब्दपरेति। गणपाठीयेत्यादिः
पु आद्यादित्वादित्वादिति पुंनपुंसकतरत्वत्राप्येवमेव। किंतु विशेष्येति। अनेनांतरंगत्वा
र्थलिंगबोधनेनचरितार्थस्य बहिरंगविशेष्यसंबंधप्रयुक्तलिंगबोधकत्वेमानाभाव
इति भावः सिद्धं त्वमस्य सूचितं अत एवैकशेषविशेषणेष्वपि त्यदादितरत्वस्यामहोक्तेः।
अतएव पुंस्त्रीसंबंधे स्त्रीशेषे गावश्चरंतीति भाष्यप्रयोगः संगच्छते इमास्त्वत्रेयु
नेनैवैकशेषः। अंतरंगत्वादितिवि नपेक्षत्वेनतदुत्पत्तेः पूर्वमेवसत्त्वेत्यर्थः। वा राम ३८

म

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्वयमेवाभिधीयते तत्समं तत्र अभिधायामुद्भवम्
क्रियेव नतत्स्यव

धेकमात्रपरतयेति। वाधेकमात्रत्वं च पूर्वं स्वस्य प्रवृत्त्यात त्प्रवृत्तिप्रतिवं धकत्वं। तत्र
पूर्वेति। भिदेरित्यादौ सकर्मस्योपस्थितावव्यवषष्ठीत्वेनाभेदान्वयस्यैतस्य प्रवृत्तिप्रति
बंधकत्वमात्रेणोकर्मस्यात्मोत्सापवादत्वव्यवहार इति भावः। विकशेषः। कूरते
त्युदिति। यत्र घटकैः पदैः परार्थान्वितत्वार्थस्यैवाभिधाभिरूपस्यानं साहृत्तिः [redacted]। विशिष्टार्थविषयकमिति। राजपु
रुषपदं राजसंबंधवति पुरुषे शक्तमित्येव शक्तिग्रहाकारेण तत्र हि तद्विषयकत्वमिति
भावः। पर्यसानं गत्या हेतोस्य प्रार्थव्यवशात्स्य लभ्यपर्यसानमित्यन्यतः। पारतंत्र्यमेवेति।
तेनस्वीकर्तव्यमेवेत्यन्वयः। तेन फलं विशिष्टे कोपस्थितिरित्यत्फलमाहातवेति। मीमांस
कानामिति। अर्कराणाधिकरणवार्तिके स्पष्टमेतत्तद्विस्तरेस्तु न्यत्रद्रष्टव्यः। यो गरूढिष्वेति।
पंकजादिपदेष्विति शेषः। लक्षणानुसारि प्रायेति। लक्षणशक्तिकोवयववपदशक्यसंबंध

२९

रूपपकारइत्यर्थः। निरूढेति। प्रयोजनाभावादिति भावः। एवं च बहुव्रीहौ चरमपदस्यैव
तेनोपि डप्रत्यया देशलक्षणा पैवोपपन्नौ समुदाये रान्तुच्छेदइति तात्पर्यं अप सिद्धां
तादिति। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि बोधाच्चेत्यपि बोध्यं। भावेत्यदेति तेनैव
हुव्रीहेर्नेदं रामिपत्वे। हेत्मप्रत्ययविधौ। किंचेति। वार्तिकेनमिकं पीति हत्रे वो
त्तुसाधमिति। अनेन प्रकारेणाव्ययमसमासः प्रत्ययसंनियोगेनैव योगविभा
गस्येष्टसिध्यर्थत्वादिति बोध्यं। पुष्येपि समवेष्टं दस्येवेति पूर्वमुक्तं तथापि लक्ष्य
नुसारात्क्वचिदन्यत्रापि प्रवर्तनेन बाधकमिति तात्पर्यं। इति समासशेषः। तद्धि सर्व ३
तकेति। अक्षसंबंधि पूर्वायकेत्यर्थः। भाष्ये त्विति। अनेन विप्रेष्य स्पान्यलि
गत्वेस्य पुंस्त्विमसमास्ध्वेति सूचितं। गतिश्चेति सूत्रेइति। उपसमीहतीति सू २९

यसुमत्साद्देवनिपातनात्साधु। इति पक्षांतरमपि तत्र ... विषयमित्यपि सर्वः आशीर्वि ... ति नाशी ... त ८

त्र भाष्येपि एतौ प्रयोगौ वद्धिधीति क्रियायोगे उपसर्गत्वे उपसर्गाः क्वचिदसिद्धाश्च यथेयं दुद्भूतः प्र
णूनं सुखं प्रेपमित्यादौ क्रियायोगाभावादुपसर्गत्वाभावेन दोषः। इत्याशंक्योपसर्गग्रहणा
स्योपलक्षणत्वेन समाहितं तत्र भाष्य इति बोध्यं। प्रतिसामम् इति। इत्यादिष्विति शेषः। पद्मा
कारेति। तत्वं चेपद्माश्रयत्वेन यथाकथंचिद्बोध्यं। पद्देति। पद्मं नाभौ यस्येति विग्रह इति
भावः। प्रमाद एवेति। प्रसवशब्दस्य नपुंसकत्वमेवेति मतेरिदं। पुंल्लिंगत्वे तु पुष्पवाचि प्रस
वविशेषणत्वेन द्वितीयान्तमाद्यश्लोकेऽयं विनापि साध्वेवा। ततं। सर्वतो व्याप्तं। वसुमान्य
मरेति। एवं चेवसुमच्छब्दादीयसुनि वसीय इति सुस्थापलभ्यते स्म। एवेदं तैत्तिरीयोपनिष
दः शांकरभाष्ये तु ज्ञात्रिके वा। वसुमत्तरे समभिव्याहारे एवास्य साधुत्वमिति भावः। प्राग्बहु
व्रीहीति। बहुव्रीहौ संख्येये इत्यतः प्राक्समासांतविधेरभावाद्बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति स्वे
वतत्रै भावः।। इति सर्वसमासशेषः।। लोकानुक्तिरिति। लोकशब्दादेर्हिः प्रयोजनं। निषेधा

त१

ग्रहणमिति१

आत्मनेश्च पूरणे उपसंख्यानं कर्तव्यमिति ... ख्यं ममैकं लो ... त्मे ... तिनवसोप ... दादावित्यत्रोपसंख्यानं त्यक्त्वा
श्येरितिसंबन्धः बहुत्पत्रानुद्वृत्तेरिवात्रापि वार्त्तिकैकदेशानुवृत्तिसंभवः यद्वा परस्यचेतिवेयाकरणाख्यायामितिपरे नैकसू

40

+ मम +

श्ववलीयां ... इतिन्यायेन तद्धितनिमित्तलुकोपि निवृत्तिरिति ... बोध्यं। समासस्यात्रेपठितत्वा
देति उत्तरपदाक्षिप्तसमासस्यप्रतिपदोक्तत्वात्तेोकांतिके ... प्येव महणेनोपस्थितत्वात्तत्र
त्यानामेव ग्रहणं नतु केरणो ... त्तोकेतिसूत्रे पठितानामितिभावः। भाष्यवार्त्तिकविरोधस्तु
स्पष्ट ... ख्यानपरग्रन्थविरोधस्त्वपर्वे ... ममुपपादयति। विशेषणेत्यादि। परं तु तदा सू
त्रेपिपादस्यपदेतिसूत्रेणविग्रहप्रादोपहतमित्यादौपदे त्यादेशवारणाय विशे
[redacted] विशेष्य ... विशेषणभावेवैपरीत्यस्यतत्रसूत्रे भाष्यएवाश्रयणेन [redacted]
[redacted] त्रापितथाश्रयणेबाधकाभावस्त्याह। भाष्यंतीति। आत्मायिनिवा। आत्म
नेश्च पूरणे आत्मनश्चेतिसूत्रे आत्मायिनिवेत्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं भाष्ये सूत्रेद्व यग्रह
णं। अतएवात्मनश्चेतियः सार्थकः वार्त्तिकव्याख्याने भाष्ये आत्मनश्चेत्युल्ले विस्तु वा
र्त्तिकस्यात्मायिनिवेत्येतत्साधारणत्वमप्रमव्याप्तत्वेरतिरेवां भावः। भेदव्यक्तत्येति

40

तैः स्वत्वपाणादृ ... स्वामात ... मस
... स्याद्विभ्यावाद्याशद्रसा ...
... ८

आत्मभावेन वर्त्तिपदार्थता जनार्दनत्वेनान्यपदार्थतेति भावः। अधिकेरणत्वविवक्षेतिका
मेगच्छतीत्यादौ विवफलसमानाधिकेरणव्यापारस्य धात्वर्थत्वविवक्षेया तस्य तूक्तविव
क्षेति बोध्यं। अन्यथापरत्वात्कर्मसंज्ञा पातस्याबाधः स्यात् अधिकरणसंज्ञां बाधते गेहं प्र
विशतीति पयेत्याकेडारसूत्रे भाष्यात्तु वस्तुतः फलस्य हृदयनिष्ठत्वाप्रतीतावेवास्य
प्रयोगस्य साधुत्वमित्याह। भाष्येविति। हलन्तं तादि त्येवेति रूपपीसर्थः तत्तु रूपेक्षेतीत्य
स्यापिना [illegible] संमेहः नोक्तदोषेति अनित्यत्वोन्मतुपः सिद्धिस्तदाश्रयणत्वेलुकः प्रा
प्तिरिति भावः। तद्भाष्यादाविति। दृश्यमानोपि भाष्येतथापाठोत्तरां प्रदापिकोहादेन विरोधा
दिति भावः। उक्तत्वाच्चेति। एतेन सर्वेहृदन्तानुरोधेनोक्तमित्यपास्तं विस्तरः। मूर्च्छाहीति वृ
द्धौ न रहितार इत्यर्थः। तेहि परशुव द्वैवनियम्या त्तिदाहादेव पशुत्वोदिति। पाविकमप्रां
ति नित्यस्य तु प्राप्तिरेवेनव्यवधानात्।। रूपलुकि समासः। परान्तादिति। निषेध [illegible]

४१
५१

सत्वेन पुंवत्वप्राप्तेरेवाभावादिति भावः। पद्धितरेत्यादौ तु परत्वादिति वक्तुमुचितं। नित्य
स्त्रीलिंग इति। हृदेसे जातिः स्त्रियामिति लिंगानुशासनसूत्रादिति भावः। आमलक्यादि
दर्शनात्तेकोविकेमित्यन्यत्र शौनकश्चादलोति ष्यफलाखामलकीत्रिष्वित्यमरात् इति
ष्यफलाख्यामलक्यां विशेषस्य त्रिलिंगत्वमपि तस्मादेव तु शब्दादन्याभिप्राय[redacted]त्री
लिंगेति लभ्यते। नायं तु शब्दश्चारलुपर्यायत्वं इति ष्वेला पाभावतैयितुं स्त्रीलिंगनिर्देशे ५५
नैवत ध्याहेतेरित्याहुः। तदपि नेति प्रकर्षयोगात्प्राप्तमित्यस्योक्तिसंभवो पुनेत्यर्थः। इति
द्विगिति। द्विगार्थस्तु पेद्युपि विदुषीतरेति रूपासंगतिशंकते। [redacted]पुंवद्भावो
नेति। पक्षेहेत्वाभावपक्षेरत्यर्थः। तत्पक्षे पुंवद्भाव एवोदाहर्तुमुचितो न तु दीर्घ इति भावः
समाधत्ते प्रकर्षयोगादि एवं वतत्पाविवक्षायेव विद्वत्तरेत्यादेः सिद्धौ विविक्तलि
विधानसामर्थ्यात्पक्षे दीर्घस्त्र्यवगां। हेत पूर्वीकेटमित्यादौ पथ्यापूर्वकमोविवक्षाय ४१

श्चात्तत्वं अत एवं प्रवृत्ते तेपि पूर्वं सामान्येन पुंसकाविवक्षायां ह्रस्वत्वात्तत एव तरपि पश्चात्तदर्थे
विशिष्ट स्त्रीत्वविवक्षायां चार्थे स्यादेरपि परत्वात् । पूर्वं विवक्षितं तत्कार्यं मतरां । इत्येव एवार्थः
इति दृष्टांत्रितयप्रयोजनानां केनेत्यत्र तथापि भाष्यानुक्तत्वाद् दीदृशोर्थः प्रवृत्तेन साधुत्वे निपा
मक इति । शास्त्रीय इति । लोमादिषु पाद शब्दपाठाभावादिति भावः । संक्षिप्तके वचे मादिति शार
पेता विभाषादिति । सुपसुपेसुपितो । आक्षिप्यत इति । तत्र पूर्वपदं ष्यङो विशेष्यं तेन
ष्यङन्त महंसाष्यङ्मात्रस्य पूर्वपदत्वाभावादिति बोध्यं । समयपक्षे रतां शपथकरणां । समर्थ
कारः शपथकृत्तौ चावैधर इति । विषय प्रतिपदस्य पकं रणं चेत्यपि बोध्यं । अस्तु पुनः मह
ति । तत्केतौ चेत्यपि बोध्यं । अन्यत्र यमिति । तिङंतानुकरण मित्यन्ये । हरदत्त इत्यत्र केयटश्च. कर्मेति २
पक्षतएव । तेन तदर्थो वा ति भावः । [redacted] रत्यादि श्लोके स्याप
नीभवेदुर्गातमाड़ेतसः पिंहोदतोविपर्ययादित्यादि श्लोके स्येत्यर्थः । अनेकधेति । ०

इति श्री चि वि भा रे ३ पं १

५७

५२ गादावेवप्रत्ययोत्पत्त्येकोपत्रोक्ते त्वदाप्रत्ययाति । त्रिकार्यमेवोगादित्येवमित्यर्थः । तुंका
मेत्यत्रेतुमिति । समोष्णुपलक्षणं । तेनु सकामः समना इति सिद्धं । सिपाजनादिति । एषोद । गादि
पुविशिष्टपाठादित्यर्थः । समासप्रवेदं तेनु वश्यं केवलमित्यादिद्धिः । सांस्खे सांधुरेः पद
न्नितिसूत्रस्थेनमं सप्तेनेत्यादिवार्तिके नापि सूपपादः । अनभिधानात्संततमिति साधु
निर्वा [illegible] हइति । तेनकापिविशेषे मत्वं तद्धिरेषे पदत्वं चेति भावः । व्याख्यायामिति । तत्रंत्रघे
त्रद् ति केतोध्याविषदे । उक्तमित्यर्थः । तत्रेति । असंसोव्याहूलदं तादित्युपाप्राप्ति रित्यर्थः । सम
स्यार्थस्येति । अन्येशब्दार्थस्यप्राधान्येपीति भावः । केचमिति । दौवारिके प्रतीहारपदप्र
योगः । कथं साधुरित्यर्थः । रंपाहुरिति । [redacted] भावः । रोवादखोममेति
तिवादेरिप्रीतिसूत्रेभाष्यप्रयोगादिति वोध्यं । तेतुसुकव स्याद्यपीति । एकोदे दाविहूलेतेन्या
येनवहुव्रीहेरपीत्यर्थः । वक्ष्यमिति । तत्पदघटितं वार्तिकमित्यर्थः । योवायं गानसम्ये ४१

तान्तचोत्तरपदत्वे चेति निषेधात्कथमेतत् शब्दस्य पदत्वं प्रत्ययान्तत्वेनोत्तरपदस्य कार्यि
त्वे एवं तत्र सर्वत्र रीतिरस्य यत्र विस्तरः। एवं चमीयोग विभागादिति। सुप्सुपेतीस्स्मोरिति समासस्य
प्रत्ययविधयः॥ समर्थानां॰ अलुग्विधानाद्धीति॰ तेन हि स्वार्थे परिपूर्णस्यैव पदांतर संबंध
इति सोऽप्यन्ते इति सुबंतादुत्पत्तिः कुत्सित इति भाष्योक्तरीत्या सिद्धेति भावः। किं चैतत् संबंध
प्रत्ययमिषयत्वे प्रत्ययपरत्वादिरीत्यात स्यापत्यमित्यादेर्वा उपार्थ इति संबंधादिबोधार्थं विभ
क्त्युत्पत्तिरावश्यकीति दिक्। उचितमिति। स यद्यस्य स्यैकत्वेके क्वेषि भावानुष्ठानं
धर्मो विवक्ष्यादुचितमित्यर्थः। अत एव दीव्यदिस्यपुत्रे मितिनोक्ते। नोक्त्वे अव्ययानां भमात्रे
इति टिलोपवारणार्थं तस्यादि त्वौप्रचरणे लोकेशः स्यादि सौव्यक्तोविति त्वं बोध्यं। पूर्वग
ताना चेति। इयमप्युत्तरेपयुक्तिः अत एव भाष्येतस्मात्त्विन्नेपि न दोषः। एवमुत्तरेमिति। ष
त्रिंनपुंसकत्वापत्तिः स्वरभेदश्चेति हरदत्तोशयइति तदनुरोध इति भावः। पदिषदश्चेत्स

४३
43

भि॰ नत्वपात्राद्यापेरस्युक्तेरयमप्यपूर्वविशेषलक्षणः। सामान्यशब्देन तद्विशेषसंग्रहात्‌ विशे
षलक्षणप्रत्ययावं विशेषशब्दोपादानेन बोधितार्थकप्रत्ययत्वमिति भावः। दितिशब्दादिति।
क्तिजंतादितिशेष एवमदितेरपि। ङीषिहेतेरिति। क्तिजंताभ्यामिति शेषः। नपदांतेति। पूर्वत्रासि
द्धेनेति निषेधोप्यत्रबोध्यः। निर्वासूरिति। ष्यञः षित्वेपि अजादिपाठाद्दाविति भावः। स्त्रीत्वंतु लिं
गमशिष्यंलोकाश्रयत्वादिति न्यायेन बोध्यं वस्तुतः एषोपि प्रागुपपादितहरदत्तादिरीत्याप्र
मादएवेति ज्ञेयं। याम्याः शंसतीतिवैदिकप्रयोगनिर्वाहस्तु छांदसत्वादित्यन्ये। आहुरिति युक्तं
चैतत्‌ भाष्ये सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यदि [illegible] तिउक्तेः। अपवाद इति। बाधक इत्यर्थः। तदपवादे
नोदेनांपादयोर्थः … विशेषलक्षणादिति पूर्वविप्रतिषेधेन बाधक इति भावः। उदाहृतंवा
दिति। उदाहृतेन तेनाचितेहस्तिधेनोरिति तदंतविधिज्ञापनात्‌ तेन सूत्रेणोदं सिद्धमिति भावः। अ
त्रबोनअरस्युक्तेर्न स्वेनेरगिति बोध्यं तद्ध्वनयन्नाह। ठकमित्यर्थ इति। कैयट इति। दधीत इति

प्रकरणोऽइति शेषः। सूत्रद्वयमिति। विद्यालक्षणा। सूत्रांतादिति वार्तिके वार्तिक। सूत्रिकइति भा
ष्योदाहरणात्। सूत्राच्चकोपधादिति। सूत्रे संख्याग्रहणे तैः सूत्रवार्वक्कोदिति वार्तंपेध्याष्टकेइति
नेह भोहावार्तिकइति भाष्याच्चोवितलेभ केरच्य भाष्यप्रामाण्यपाद्ववार्तिके पुस्त्रे बां
गीकारादिति भावः। रव्यपरादिविकोरां तोर्थमाधाररणः प्रत्ययाः सामान्यापेक्षमिति।
स्त्रीपुंसाख्यामिति योगापेक्षमित्यर्थः। हेतुत्वमिति। नतु ख्यानसंबंधः प्रत्ययादर्शनस्येव
तुल्कात्। नाख्यानंतर्पसंबंधः पंचकेपाले स्वपुरोडाश्येदं पांचकपालमित्यादावतिप्रसंगा
दिति भावः। ष्यंतरमामात्कादेमिति। यदिरयत्र रसामासोमः स्यात्पेंद्रवायवाग्रहोनेर ही
यादिति श्रुतावितिभावः। नन्ववीपयक्, बैद्विरयत्र सत्रेत स्वेदमित्यविकारविहितपतो
लुगनस्यात्। नत्वेष्टापतिः येनविधिस्तदंतहतीति सूत्रस्य भाष्यविरोधादत आह। वामहेमि
मिति। समर्थानामिति सूत्रस्थमित्यर्थः। तेनकस्यविदनजादेरपि लुकमसिद्धिरितिभावः।

४५
५५

अग्रेतु न संबंधः फक्फिञोरिति सूत्रे न्यतरस्यांग्रहणात् प्रेवेति। मध्येपवादन्यायेन
द्वितीयाध्यायस्थस्यैव लुकोलुक्स्यात् मेगोत्रेरत्यनेन युवलुको व्याहन्तेरिति भावः। तेदा
३५ जस्ये पतेत्रैहुष्विघ्नुष्टतेन्तद्व्येनुत्मकेरताघ्यामितिवोध्यं। यस्कादिभ्यरोत्र। यत्रेति
वहुष्वी हि त्रिमकेरपोरजिवार्थः। तेन द्वितीयाध्यायस्थस्येति फलितं। अतएवजनपद
शव्याक्षत्रियादितिसूत्रेतद्राजेलुकोप्य [illegible] मयमलुगुक्तेः। पदैक्षत्रियेति विहितस्य
तुनायमलुकेतेस्य पूजितप्रह्हतेः पूनतुनेगोत्रावमिति यह्मेवा एतद्विप्राप्येतौवमाके
ऽलुकः पूर्वमंतोरं गावोल्लुकेमरोत्यपदयंमूम्निप्रातस्यलुकोजादोतद्वितेऽलुकेरा
प क्तिस्रेणोपेत्याचार्यः समानकालावेलुगलुकोविप्रतिषेधे विषयसमभ्याश्रयणीयेतिभावः। अ
त्रसूत्रेगोत्रेपापिमाषिकमेवयूनिलुगितिसूत्रस्युवमाह येयौता। यतु गोत्रेत्रिपाशति राम
सूत्रेत्रास्य सिद्धकिमर्थवतेऽस्यगोत्रोपत्यंस्त्रीवर्तेडाच्चेतिविहितयमोलुकेस्त्रियाम् ४४

ति लुकि शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् तस्या अपत्यं बांतंडो जाल्मरत्यादौ वृद्धत्वर्थमित्युक्तानेन दम्भिम्रमस्या
ठ इति पुंवत्वेन ङीलो निवृत्तौ गोत्रे लुग् यौ स्पलुक्का हेह्मित्र्द्वे रित्युक्तेः तत्वे केदेस्युक्तिः पुंवत्वेन ङीन
इव लुक्कोपि निवृत्तेरिति तन्त्रात्रे वाधकं यद्यपि कान्यस्मिन् निति सूत्रे गोत्रे पुंवत्त्वं अ योः समावेशे
पीलाया अपत्यं पैलः पीलापा वेत्यण् तस्यापत्यं युवा अणोद्व्यच इति फिञः पैलादिभ्यश्चेति लु
क् पैलस्य छात्राः पैलीया अत्रापि गोत्रे लुगिति फिञोऽलुक् प्रसंगः अस्समावेशे त्वस्याप्राप्तौ
अन्तरंगत्वात् पैलादि लुगित्युक्तौ तस्याचं भावः समावेशे द्वितीयाद्धा पस्य लुग्मात्रे सूत्र
स्यैव वाद्द्वाप्येनाप्यमलुक् स्यात् असमावेशे तु युव प्रत्ययविषयेऽस्याप्रवृत्तेः तेनू सायन
भूमिप्रायस्येप्येत्पालाम इति नत द्विरा धौ लेशतोपि अप्राक्तमिति [illegible] दिके [illegible] कौवल
मितिः विकारार्थस्याणोऽलुग्मा भूदिति भावः । वृहेति । द्विगोर्लुगनपत्ये इत्युक्तं अविधू
नि कृके फिओर न्यत्र स्यां गोत्रे नेति कार्यमित्यर्थः एते नैवं न्यासे द्विरुपत्ररा पसिद्धिरित्यपरतं ।

मूलके। केवले नासंभवेना

नेनुद्वेयोःसावकाशयोरेकत्रद्वन्द्वेप्यशयत्रदीर्घत्वयोरिवैकस्यद्विकार्ययोगेनासंभवेनवृद्धिविप्र
ति[redacted]षेधइ। नौकोरुत्तद्ध्रीत्यादिषुभोष्वेस्यष्टं। एवंचेप्रक्लतेनतस्यविषयेतत्रा
हा। अत्रैवेत्सोपके भित्ति। एवं चसोपकादेववाध्यवाधकभावइतिभावः। आदिहोद्विविषये
तद्दाधेसोप्यतो। अतएवव्योपदिमवंघ्रमक्लतेनतस्याविषयेप्यवैपापदमित्यादावपिनोप
धाहृद्धिः तत्रापिवृद्धिप्राप्त्यातद्विषयसावात्तुयेत्विधायकेनतिषेधइत्यन्यतइतिदिक्। सो
पकमिति। एतश्चैकैयदेत्रैवस्पष्टं। जाविति। तदस्येपरिमितछितत्वफलंतुपालीयसिद्धिः। अस
पैकादेशात्प्राक्प्यपिति। लोपेशालशब्दाकारश्रवणापत्तिः। अविष्ठासुजातः। अविष्ठइत्यादौ
अंतरंगात्वपीतित्यायादेकादेशेन। अतएवाकारश्रवणं। तद्विषयत्वद्वितोपितनः। प्रागेव
एतद्वलादेवतद्विषयेसमपर्वादित्यस्यानुपस्थितिः। उपगोरित्यत्रगुणोनंतरं लोपे। ओप्रसि
मत्यनिष्टनो। औपगवासिद्धिः। दंडीमानित्यापत्तिश्चेतिभावः। नड्इति। तन्डिः। त्वंहि ५५

विधिन इत्यत्र उऽ ॥ निषेधार्थं । ह्रस्य विनाशोऽनुस्वत्वेन तु ॥ भावे हि गुणप्राप्तिरिति
नेत्यत्र ज्ञापकेनावबोध्या । शक्यमकर्तुमिति । यदि तर्हि ज्ञापकं न तदाऽकर्तुं शक्यमित्यर्थः ।
दि यत्तु तत्रोष्टेत संधेरित्युत्पात तत्राह । न संधेरेवान्यत्र तु अनियमस्तदा परिनिष्ठितादेवे
र्थमावश्यकं तदिति बोध्यं । तु दांतरंगपरिभाषया परिनिष्ठितादेति बोध्यं तदनित्यत्वं सो
पनेन बोधिताष्यीतो अह्नेतेव्यूह परिभाषायास्तु नु फलं सेदु बहुत्यादो संप्रसारणेन
नांतर्येऽन्तर्यति बेधे नांतरंगपरिभाषाऽप्रवृत्तौ यथायथैव अंगाव्ये संज्ञापवेक्षेत यावहि
रंगनं संप्रसारणाप्रसध्याय स्यिवल्लिलोपेनसिद्धेः तत्सर्वं यदि तु ताप्यंतरत्वेनेन सूचितं
न नागोवादिति । न च बहिर्भावविधानं व्यर्थं अंततस्तद्विषयेत स्येदमित्यप्रवृत्तिरिति वा
अं अनंतरादिपदे तत्स्य बोधिताष्यात अनभिधाने हि तत्र तो इता भावस्य भावेस्य ७४
पुत्रो वादिति भावः । प्रामादिकमिति उपयोगप्रवर्ताध्याय प्राप्ति इत्वात् उपयोगेत्रा

पत्समितिव्याख्यातमितिविग्रहप्रदर्शनार्थंचेतिभावः। [redacted] पितृपितामहादीति। [redacted]
अतएवपितृव्य [redacted] मातुलादीनांनवंश्यत्वा।तृतीयेद्वयोरिति।उपगोरपत्यं
येवृद्धौ औरितिपर्थः।अत्रयागामस्त्रिम्पृक्तं।नन्वत्रपञ्चौपगवादिविभक्तपदद्वमनिष्टं
प्राप्नोति।औपगवरत्नीष्टंचेतरत्नीयेनसिद्ध्यतिगर्गादिभ्योयञित्यादेश्चानर्थक्यंप्रा
प्नोति।तत्रपत्सेरत्स्यविरोधाधात्।गर्गादिभ्यितततःप्रत्ययांतरेतिष्टंचप्राप्नोति।यदिव
म्यात्रेपदेविधिर्व्यर्थमेवंतदाननियमार्थमितिप्रत्यायांतात्प्रत्ययप्रतिषेधस्यावश्यवक्तव्यत्वे
नेवृगोत्रेपदेनगोत्रेसमुदायेऽव्यतेतत्रपूर्वोनगृह्यते।गोत्रंगृह्यतातएकपदंवसाम
र्थ्यात्सावधात्तत्पुत्रेएकपौत्रेपुरस्तादपत्येवापरेतिगोत्रागोत्रेसमुदायेवह्नंप्राप्नो
एकएवापत्यप्रत्ययइतिनियमेनैकोऽप्यनुसार्द्धोरापरमप्रकृतेर्विधिरपिपरंपरापत्यव राम
संबंधेप्रवर्ततेरत्स्यनुमीयतेइतिनदोषइतिवाच्यं।तथाविधेरनुमानेगौरवात्पत ४६

देवाभिप्रेत्यैवं नियमोपपादनोत्तरं रहोत्पादपितृ र्यपत्यपुत्रे प्रत्यायं ताभ्रतिषेधो वक्त
व्यः परमप्रहोजेस्थोत्पत्तिर्वत्ते व्येति विधिर्वे प्रतिषेधो वेत्ते व्यः गोत्रपदलक्षणायाः नियमत्वे
उत्पत्तिर्वत्ते व्याप एके नवोव्ये नामुपात्वेलम्य एको पाप्पयो भवति ननु तद्धि बधे गोत्रे प्रत्यपरस्यैवा प्र ३
र्थः स्यादित्येको व्यनुत्सेवदुर्लभमिति तदावरस्य स्तहो। पद्धैतीति। अत्र पक्षे रुद्धस्य सिद्धा सर्वेष्वपत्य
पुत्रेष्वप्रत्ययं ताभ्रतिषेधो वृत्ते व्यरतिमा व्यो ह्युनिषनिवारणा यो नियमार्थमिदं गोत्रेपा
व्यस्य गोत्रे जातिप्रकरणेति नियमोपपत्तिः अत्र पक्षे पुत्स्यं तरायाहेनपतंतीत्यादि अपत्यं ततोकेतयोः
४ तयोः समेत्यप्रत्ययस्य वयमर्थः तन्त्रे घटित संतानैपरयोरिति। किंच्यैकाप्यनुत्साद्वारापरंपरापत्यवासंबं
धेमहत्यनुमानापेक्षयापितामहादीनामित्यनुमानस्यैव पुत्रेष्वेतदेतत्सर्वं पिता[redacted]
महादीनामुख्यपक्षे विति वर्तामूले ब्बे नितं। ननु मुख्यपक्षे स्यानियमत्वे प्यनंतरापत्यं ता प्र १
त्रे प्रत्ययो दुर्निवारस्तावतापि गोत्रे एके स्यैव हेतत्वे न नियमावाधात एतदभिप्रायेते व

[redacted]

४७ भाष्ये मतपारव्यानत्वेन २ भाष्ये ४ भाष्ये १ गोत्राद्यूनीत्यस्य मतेन यूनौ तद्धितो य दोषा

५७ सर्वेष्वपत्यप्रयुक्तेष्विति पक्षे नियमार्थत्वमुपपाद्य पुनरुक्तं सर्वेष्वपत्येषु युक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रति दि २

षेधो वक्तव्य इति [redacted] इति वाच्यं अपत्यमित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे गोत्रे हि ताविदपत्यप्रत्ययान्तेभ्य इति . म १

३ प्रा वेन तदैव प्राप्नोति एकस्मादेकवापत्यप्रत्ययस्य स्पर्श आद्ययोरेक एव शब्दोपात्तप्रत्ययको भवतीत्यपि

एकशब्दस्य प्रथमवाचकत्वमस्पष्टं वेदं सर्वत्र शेषे इति दिक्। नेतु एवं चेति। अपत्यं पितुरेवेति पदे

पंचमे यूनि विवक्षिते येनुपौत्रादयोपत्यप्रत्ययं तादेव प्रत्ययपरं इति अनिष्टं प्राप्नोति तत्तीयादिष्टाचो

त्पत्तिर्न स्यादिति अत एवं को गोत्रे इति सूत्रे हयं वदिदस्य नियमार्थं पुवपदं चेत्तु इति तापत्य

समुदायपरं विधानमनुसन्धानं च प्राग्वदिति भावः। अत्र पक्षे स्यविधित्वमेव स्यान्न निय

त्वमित्याद्युक्तार्थं चेदाह। द्वितीयपक्षे त्विति। पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे त्वित्यर्थः। अ प्राप्त

त्रेष्टसिद्धिरत्र त्विवक्षितं त्विष्टमेव प्राप्नोतीति [redacted] नन्वेवं त्रिपामित्यस्य त्रीभिन्ने यूनीति नार्थः त्रिविधेषु येषु निप्रत्ययमाला ४७

तन्नित्तं नयै नियमार्थमेवेत्यर्थः १

[redacted] प्रसंगात् एको गोत्र इत्य
पितु न प्रवृत्तेरित्युक्तं संज्ञया गोत्रे संज्ञा बाध्यते। न चैवं पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति वाक्यभेदेन संबं
धः गोत्रप्रत्ययेन स्त्रियाः अभिधानानापत्तेः किंतु वाक्यमेव स्यादेतदाह। आभावुरिति। वि
शेषस्याविवक्षायामिति सर्वनाम्नां च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च सर्वार्थबोधकत्वं
मिति [redacted] तस्यापत्यमिति सूत्रे भाष्यके घटयोस्यषमिति भावः। अत एवापत्यं
पौत्रमिति वार्तिके प्रयोगः संगच्छते अपत्यस्येदमापत्यं पौत्रप्रभृतीति तदर्थः
इहेति प्रतिपदविधानविषये निरूढत्वेन। अतिदूरत्वेन। आद्यपादस्यानर्थकं व्या
वर्त्यपत्र द्विविधं सर्वथार्थगाहेतम् अप्रसिद्धार्थकं च संदिग्धार्थकं तत्र लद
पामनिधमात्रे संदिग्धार्थकं तस्य वितंत्रारस्य नैनगुणयोगादिके मनपेक्ष्य प्रवृत्तेर्मा
नारस्यार्थकेन व्याहृतेः अप्रयुक्तं प्रसिद्धार्थकमपि यल्लोके न प्रयुक्तं तस्यैव चैतीया
देस्यतीयेन व्यावृत्तिरित्यर्थः। तदुक्तिषिवयवतन सदुक्तोष्वितयर्थः। इदं च विशिष्टरूपो

पादानेपदकार्यं एवा अत एव संज्ञाप्रतिषेधो वार्तिके कृतः सर्वादिसूत्रे उक्तं। अत ए
व महन्त सूत्रे सूत्रेऽपि तु बहुव्रीहिविशिष्टरूपोपादानाभावात् सुमहान् महान् इत्यादौ दीर्घादि
वेऽपि वेति पदकार्यत्वाभावादिति दिक्। तुल्यस्यापामसंख्यातु समे तिके ज्ञातिप
दि कोनामख्यप्रसिद्धार्थकत्वाशास्त्रे बोध्यन्ते पि लोके समके १ गादिरिपुरुषान्तका
प्रतीत्यजनके सोत। प्रवराध्याये गोत्रादेः स्यात् हे समपपसमयाति स्त्यर्थः के पटे इतिन
सूत्रे मार्थेऽप्येवेति। सूत्रलुकि सूत्रे मार्थेऽपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्र गर्द
मितृस्कं प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वमेव वे लौकिकत्वमिति गोत्रा ञ्यवादिति सूत्रे
मार्थे गरत्याद्युपसर्वीणाम पत्यं पञ्जामि गोत्रा नीतिते गोष्कातानि लोके गोत्रत्वे गर्ग
न प्रसिद्धानीति तदर्थः। अत्र विनेप्याह। बाह्वादित्वादिञि। पुरातारिति गर्गादेः
शिवादौ च पाठादिति भावः। शिवादिपाठे मानं तु वचनं ड्रोति पाणिनिमांगरवी ४८

आगिरसे पारिशेषिप्राप्तस्य सच नियमेन मुखेनान्वयमानाश्रवन्तिरिति श्रोऽग्निवादपक्षाम्त्र्यपोद्दं । कण्यत इतीविधि
मुखेन प्रवर्तनं तस्येति

सपालुक्त्रिपामित्यनेन संपुर्ज्यैव पठेत । पारिशेषिकत्स्वेति भाष्येनाप्येतल्लभ्य
ते खवात्रींतमस्मादितिजातेरिति । पंचम्यर्थे सप्तमीति भावः । कैयटेति । इदं चेमुख्येन सूत्रेभा
ष्ये ध्वनिततयाहि ऋष्ट्यग्रहणं व्यर्थं शिवादिभ्यो पयाविहितमित्येव ऋष्ट्यासि
द्धेः । न चैवमिभ्यातो । पुनर्वचनवैयर्थ्या [redacted] पत्तेः । न चैवाधकवाधना
र्थमितितत्त्वैवाभावात् ररितितत्रोक्तं गोत्रेरस्यनुष्टेत्तोहुशिवादिभ्यो गोत्रे एवेत्यनान्यत्रे
तिनियमेन वारितार्थतानऋष्ट्यग्रहणं विनाऽगोत्रस्य हृन्सस्यमार्थं कैय तदसंगतिः
स्यादत नत्त्विहृत्रिरत्रेतितदाह । भाष्यकैयटेति । तत्रहि सर्वत्र शाब्दीयगोत्रग्रहणेगो
गर्गायेत्यादिभ्यो युवप्रत्ययः पानेत्यः सूमहादौ गोत्रेत्वप्रयुक्तौ वुञ्स्यादित्याशंक्यापवा
धिकाराद्यत्र लौकिकं गोत्रमत्र यगोत्रोक्तेति सूत्रेस्वपरजन्यमहणं तोपकं प्रयुक्तं भाष्ये
गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारइति चैकैयटे नेव्याख्यातं । प्रतीतमिति । विशिष्टमत

मित्यर्थः अनयोरेतदंतरमित्यादौ विशेषवाचिनोप्यंतरशब्दस्य सत्वात् अनियमविधि
त्वं भवेद्विधौ रेवस्यायत्वेन तदनुरोधेनारुपवविधानमिति भ्रष्टे तत्सूत्रस्योक्तेः भाष्ये
रापसत्वेनेदं भाष्यं नतु त्रिहृतेभ्रमानां गांगेयादावनंतरापत्ये भ्रमयपस्तुदौरागायनिर्वदुप
वोरेण भाध्यान्धिकिं योत्रैव तन्त्रिहृतेमनुषीशब्दात्कुत्सितमपत्यमित्यर्थे विवक्षायांमानु
षोजोभ्य रतिशपत्यये भाष्यकृतरेह स्पांतेदात्तप्रयोगस्यासिद्धिरिति दंमेवपुक्तेमते
हि भावः अंवष्ठः शूद्र्यामितिशूद्रकृन्यायामित्यर्थः अशानुलोमप्रसूतावाक्षाविवा
हितेवे त्याहुः ।ऽत्तीयं रूपमिति ।उभयोरप्यत्रे कुलेदरशब्देन ग्रहणमिति भावः ।पूर्व
जार्थमिति ।इदं वैगोधाशब्दमात्रविषयं सूत्रमिति मते जडादिभ्योविधानार्थत्वेन तु
तत्र विकल्पार्थ मावश्यकमेतदिति बोध्यं पाक्षिके तिः अन्यथा शुभ्रादिढकावे तु बा
ढकोवाधएवस्यादिति भावः ।ऋषिशब्द इति प्रवराध्यायप्रसिद्धेत्यिति शेषः ।तदा
शास्त्रीयं गोत्रं चपुत्रवत्वानातात पौत्रप्रभृतिपरं पात्तदर्थकार्यवास्तवं शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकल्पितं वे ५

राम
४९

श्रीकृष्णेनहेतःगोधारः इत्यसिंध्यापतेः कोशस्य
६ श्रीमुतिवमसुपेसाप्याहः ।वेमुतनिविनाः २
४८

वोध्यमिति। तदापि तु अर्थमाव स्यकमिदमिति भावः। परिभाषिकेपि गोत्रे नक्षत्रेति सूत्रे
अत्र प्रयोगे क्षेपाभावमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न त्वेतावता तत्र पारिभाषिकग्रहणमि
ति ध्येयमिति तद्ध्येयं। अपत्याधिकारादन्यत्वेन लौकिकग्रहणस्यैव न्याय्यत्वादिति वोध्यं एतत्स
र्वमपि नास्तु चिंतं। निपातनमिति। न च कुत्वाभावार्थं निपातनं तदर्थत्वेपि धैर्यवत्प सोऽह
वैर्येणात्यंतं परिभाषायामस्य साफल्यं त्वपरस्यमजेर्हद्धिरिति सूत्रस्य भाष्यस्यप्रा
प्येनवेतत्वनिपातनस्यापि सूत्रे हल्लेतात्पर्यविषयत्वेन ज्ञापकोऽस्तेतेः। विरूपमह
णोरिति। इदं प्रायिकं धातोः कार्यमुच्यमानमित्येवमादौ तस्यापितत्वेत एवमभ्रोत्राहत्येकु त्वे
नाप्यादेशेति। प्ररूपस्यैत्यर्थः। एकमुत्वेति। एतेन सूत्रे द्वंद्वनिर्देशात्तत्रतदलौकिके विग्र
हविरुद्ध स्वरके योर्द्वयोः प्रवोर्शत्वसंभवेनके यद्वयोग्रहणमित्यपास्तं तेनाप्येकश्रु
तिपुंके स्येवमप्रवेशात्। लौकिके मिति। तच्चमप्यवेरध्यायप्रसिद्धमपत्यप्रत्ययांतं। अप

प० स्वम० जेर्हद्धिरित्यत्रभाष्यस्य ॥ ४

50

सपवेतिगोत्र एवेत्यर्थः तदुद्धिकारे पाठे नैकल्पितेनूतेन साधुत्वान्वाख्यानात्तत्का
त्वेन गोपत्यं गोत्रमिति विग्रहोदर्शनीय इति भावः लोके तु नतथा वोधय एव स एवं वार्त्तिके
एवंकारं पठतामृद्धितं अर्धे मन्तरिति सचेत्येषां वेतेरजि मध्योदात्तः [redacted]
श्रवणमहरिति सशब्दे इति शेषः मध्योदात्ते इति सपत्ने शब्द इति शेषः परं विदंशिरपेलि
धोकंतेत्येव सिद्धे लित्वस्य फलं भावो नमं स्वरठे रमु त्रसपत्न महतिके तापात्सपत्नी
शब्दे गोकाराद्यु तेने ऋपे तानतो वो थामा वा श्रो वं ग्रहेतु संप्रदाय एवं शरणम् समिस्तहुः र
स्माहुतिन मनेपिपाच्यानि चेतन वर्म तुच्छो तंमेवादुपयोरः अवच्यके इतिवोध्यं
तुसंविसानेति उभयोः संविसानेतु सादेवकोतनने यवंदेरेतिपथा लोवुकाय
नरतिनवात्रेकेरक्षयेतिरावष्पद्देडादि पनुस्यातनेत्रपिक मपवनहस्तात्रे सो वीरत्वा

हे १ त १

50

ष्ये उपसं॰ | ख्यानपाठेनशिवादिपाठस्यनिर्मूलत्वं वो।ायेनवाधितत्वादिति।तस्यैपत्यमित्यौत्सर्गिकस्यतेनवाध इति भावः।४

उकौं१

ञतयावशेषइतिसूत्रे भाष्येनचपिनंतं सौवीरंगोत्रमस्तीतिायत्वस्येति तदसिद्धत्वेन
त्वाभावोप्येतद्देश्छे तिभावः।फिञितिहेद्धुस्यइतिशेषः।अत्रहेतु स्पाच्चिञितिवोध्यं।हन्तिको
रइति।अत्रौकश्चिवीजंतुवाध्यसामान्यचिंतायांसर्वत्रवाधापत्तिः।विशेषचिंतायांपुरस्तादि
तिन्यायेनाप्यस्येववाधापत्तिःरिष्टिस्तुभाष्येनास्ति।भाष्येति भाष्यहंतोपसंख्यानेपाठा
तुहेनिहेताशिवादेपाठादितिभावः।पुंवद्भावप्रतिषेधार्थइति।पांड्वादप्तरस्यादौ।अनंतरप
५ म त्वेजातित्वाभावा-ञातेश्चेत्यनेनैवसिद्धिः [redacted] तद्धिपतिवाच्येवेतिपस्यासस्यातत्वेनपदस्या
मित्वेनयोपतत्स्यात्रिपवाद्यीसपवोप [illegible] तिछतेरस्पूर्वः।विद्धेदादिति।तद्राजमावेसाभागात्विञ
ञाइतिमहासंतोके रगात्ते त्वापिवोध्यं।तद्राजस्यापर्येनेति।तद्राजंतस्यापर्येनैववहोतरस्यपर्वः
तावन्मात्रोन्वयीतिपावते।अतएवांगादेवंदत्तपसंदत्तोइत्यादिसिद्धिस्तत्रैववहुत्वेस्यदेवदत्तादा

५१

८१

आदेशत्वेपित्रीत्वस्याधिकस्यद्योत्यत्वात्प्रादुर्वारत्वेनतत्रापिलोपस्यदुर्लभत्वात्स्यनिव॰त्वेनापत्त
त्वेतुनसुलभमशात्त्रीपत्वात्तयदितुआपत्यस्येतिसूत्रे ८

वृष्पत्वयेनतदर्थमात्राभावपित्वाभावात इति अन्यत्रविस्तरः। कौशल्येतीति। आंवष्ठेतीत्यपि
वाध्यं। अप्राप्नुहेति। नयोदमेष्यापा। अपत्यमित्यर्थेष्टङ्लोपेयस्यानापत्यत्वात्लोपेन
स्यात्मस्याहेइतिपुंवत्वंस्वठेइतिमिषिद्धं। आदेशत्वेवापत्यत्वंसुलभं [redacted]
प्रत्ययत्वेतुत्रीमत्स्यानां स्वार्थिकत्वेपित्रीत्वद्योतकत्वेनतत्वंनतुमशक्यं। योधेयीसादाव
गोयंत स्वार्थिकत्वोत्रेत्वमत्येवेतिप्राइ। रेवाद्यमइतिडीन्सिद्धिः। अतएवापत्यागोमिति
तस्वादिजिद्वेदमदोतिसूत्रेगार्ग्यंतस्वा [illegible] र्थकृपत्रिगो। त्रेवंरागादेतिवृत्यापत्यस्येतिप
लोपेआमिजितकोसिद्धिः। औदमेघ्यानांसंघ। औदमेघेइत्यत्रोत्तिमत्स्याहइतिप्रागेवपुंवत्वे
इअंतत्वोदेवसिद्धोपकारेनिहेतिश्चपुंवत्वादेवेतिवाच्यं। आपत्यस्यचेतद्धितइतिसूत्रेआपत्य
स्येतिसंवंध [redacted] सामान्येषष्ठीतत्रेआदेशत्वपक्षेस्त्रप्रकृतत्रसूत्रेभाष्येषाष्ठभाष्ये [redacted] त्वे
कदेशयुक्तिरितितत्वा। षष्ठीस्वरसादिति। नयेश्रीहिशात्योरितिवेदा [redacted] नंतयेषष्ठीतत्रेहोआयर्ध

भाष्यावयववत्ववेदापत्योद्देशकावयववत्वरूपमंवंधमहेश [redacted]

५१

कित्के गुणात्स्पष्ठीस्थाने शप्यस्य बाधे प्रवृत्तत्वाद्बाधे मानाभावात् इति भावः। नन्वत्र पक्षे हस्तिशिरसो
पसंहास्तिशीर्षिर्वोहादित्वादेशे। अत्र चिन्त्य शीर्ष इति शीर्षादेशः क्रियतां तत्रात्र अः स्थुडः हास्तिशीर्ष्ण्यः। अत्रेष्या
निवत्येन शीर्षशब्दस्य शिरस्शब्दत्वाद्येतद्धितः इति शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति टिलोपस्तु न येचाभा
वके मे शिरिति प्रहृते ति भावात् स्वछं येदं ये वेतद्धितः सत्रे भाष्ये इति वेत्रा। अत न आत्माध्वाना
विति सूाह वेपति। अनेन तद्धितः पादावेव प्रकृते ति भावः। वीकारेणादो वात न तु द्धितः सत्रेतु न त
थाचोव्याख्यानात् हास्तिशीर्ष्येति प्रभवगतो स्वारसात् ध्वनितं येदं प्रकृते तत्सूत्रे आदेशत्वं स्या
पयतो भावता॥ इत्यपत्याधिकारः॥ स्तुले येति उपलक्षणमेतत्। भाष्यादावित्य आदिना वा
र्तिकं। यद्द्रमसस्मसिद्धदर्शनात् इति। ताद्दशाश्चे संकल्प्यवाक्यप्रसिद्धाः अभिव्याप्तेः केवलनक्षत्रेवा
वेस्यतु न प्रहृते तेन कालयोगस्याप्यभिधानात् अभ्यासिपूर्वकप्राप्तिरूपयोगस्यासंभवात्
अपेक्षितं नक्षत्रमिश्रादिव्यवहारात् नक्षत्रशब्दोपि नक्षत्रयुक्तं चन्द्रं नायति वोध्यं। पूर्वसूत्रे ति।

तेनप्रत्यासत्त्यानंदत्वस्य यावंतं कालं चंद्रमसा संबंधः औत्सर्गिकस्तत्कालसंबंधएवविं
शेषोऽस्त्यतेन च षष्ठीदंडात्मकेइतिभावः द्विरित्यस्य प्रतिप्रसूतोऽनित्यर्थत्तिदाहेहहो
तितदनुबंधके॥ सद्उपाहृ एवानुबंधो यस्य सतदनुबंधकः सद्वोन्यश्चानुबंधो यस्य
सोतदनुबंधकइति बोध्यं॥ लौकिकी विवक्षेति॥ तेन सावनास्ति रिक्तं सासाध्यं मास
यो वानेन प्राप्य इति भाष्ये स्पष्टं॥ अनंतत्वं चेन मिति॥ प्रदक्षेति इति शेषः विशेषणासमा
सः॥ तेन संख्यावाचिश्तशब्देन तु तद्धितार्थे इति समासे शतेस्लोकीत्यादिसिद्धिः अ
यं तु न संख्यावाचीति भावः॥ ओगुणा इति॥ परत्वाद्दक्षेत्यादेव सावैति दीर्घो भवेत्तत्र परिभाषा
प्राप्तेनित्यत्वेन पुनः प्रसंगविज्ञानाद्दोर्गुणा इत्यर्थः॥ भक्तवतीयमिति॥ भक्तवान् इदं॥ अन्नी
योमीयमिति॥ इदंतेरितीत्वं॥ निपातनादिति॥ तस्य कषेक्तौ तिवेहत्वमहमादलुकोक्रा
दिवोत्सवं वाच्यस्येति दिवस्य तिवेदिस्यो॥ मासिकेमित्यादि कालानुमेमाह्वषणेयो ५१

[illegible]

षकारमेवेति। इदं सेट्ठाभिप्रायेण। तत्र षकारोऽव्यवधानेपि षस्य नेत्वं फलाभावात्। सोढाद्युंतस्य
लीवत्वात् इतरे येत्वस्तु भाष्ये उदाहरणेषु इदं स्पष्टम्। अत्र षः इति बोध्यं। आदिभूतादिति। अवयवस्य
र्थः। केवलात्पूर्वे इति। इदं फलितार्थकथनं। पूर्वशब्दो भावप्रधानः कौः पूर्वत्वमेषामिति बहुव्री
हितः। सूत्रे तेन सर्वनामकार्यं सुडिति बोध्यं। केवलो विधिकपूर्वत्ववतामिति वाक्यार्थः। अनुदा
त्तादेरिति गर्भितनिर्देशः स्वांतोदात्तत्वादिति भावः। अव्ययस्याव्यानान्तरति। उक्तरीत्यानुदात्तादित्वोभा
वादन्तोदात्तत्वो समिकारणात् सिद्धिमाश्रित्य पर्यंतदाह। तथा चेति। अस्वरितत्वादिति। योग
विभागसामर्थ्यादित्यपि बोध्यं। वृत्तेस्तु न संबंध्यत्वानुबन्धे एतावान समूह प्रत्ययांतानां नपुंसक
त्वाद्यम्ब्रत्येत्रापत्यमहेरणा ध्वेनस्त्रियांविशेष इति बोध्यं। भवपर्यन्त ... इति। छांदस्त्वेति
शेषः। किट सूत्रादिति। शकुनीनां यलुङ्पूर्वमिमाद्युदात्तत्वंतु नोत्पापूर्वेलघूदात्तमिति
तदर्थांतरे इति भावः। मयूरोमादीनां चेत्यनेनापि मध्योदात्तः। सततरति। वेरगाओचक्रादिति

शेषः। सप्रम्यायइति। सूत्रे इति। प्रादः प्रकारे तेनादिसंशब्दानपरिग्रहः। तेन पंक्त्यं हुः पांक्तः का
कुमेरित्यादि प्रातिशाख्ये व्याख्यातं। प्राग्पंचमेत इति। अध्ययनवेदनयो महाधिकाराद् तु
त्यप्रत्ययानां नियमेन छार्थकत्वमिति तदर्थसिद्धिरिमुच्यते तदा स्यष्ठार्थमेव। अतएव
तेदृश्यिनस्त्रीतिदेश इति सूत्रे प्रमादहृत्। तमाचार्थस्य द्विस्तद्दृहितां शब्दमकं तु मिस्तुक्ते
भाष्ये। उक्थादिष्वेवेति। प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः। अत्रोत्तु मिति। अस्याभ्यामा
वेत्ते प्रध्येत्रा तदुपसर्जनत्वान्नात्र प[illegible]लं। भाष्ये क्तेरि[illegible]ति। रैवतिकादिभ्यश्छ इति
सूत्रे इति शेषः। अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् द्विवचनतावैकल्पिकी त्याहुः। अत्र पक्षे प्रोक्तात्लु
कुने विधानसामर्थ्यात् अर्थप्रतीतेरन्यथानुपपत्तेः पट्स्यायर्व्वणं मादापायर्वणिकः
३३ सितत्याप्यर्थर्वणां प्रोक्तमधीते इत्यर्थे ऽपवैतिनिहत्यर्थर्वणं तादिषु पाठः। दाण्डिनायनादि राम
सूत्रे निपातनेवायवर्णिके निहत्यर्थमिति बोध्यं। आर्षप्रत्ययान्तादिति। आर्षिपद्यौदिति ५३

सूत्रविहितप्रत्ययांतादित्यर्थः एतच्च मूलानुसारेण । औत्सर्गिक एवेति । यत्र ह्यौत्सर्गिकस्येग्रा
बोधः प्रागस्त्रत्रैव तद्बाधाय अण्प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः । यद्वेति । यशोनेरावृद्ध इति पाठः । एवं वा
र्थेऽस्यत्र प्रातिपदोक्तेः परिभाषाऽप्रवृत्तेनावृद्धिनदोषितः अत एव वाम्यस्मिन्निति सूत्रेऽस्त्रियाद्यादि
तेष्वद्यापि स्मरन्ति किं तन्न स्त्रियामसोऽत्रियेति लुके भाष्योक्तेः [redacted] संगच्छते इति भावः । मूलं तु
भाष्यानुसारेणेति बोध्यं । अत्र पक्षे आर्षेति स्वार्थे ऋष्यण् अपि बाधित्वा गोत्रप्रत्ययान्तादित्य
र्थ इति बोध्यं । हे त्रिहोतामिति । यास्त्वेवल्यादिप्रत्ययः प्रतिबोधितस्तुल्यकालत्वादिति वार्तिके विरो
धो नोत्पत्तिः फलं दर्शयति तु गायआदिकं दोषं तस्मं त्रैविध्य । मनुष्य इति । तदर्थः प्रत्ययार्थः । लोके निरू
ढेति । सकलेलोके प्रसिद्धेदेशनाम्नीत्यर्थः । अंतर्भावितेति । निर्वर्तित इत्यर्थः । लुके स्यादिति ।
एतद्वृदन्तानुसारेण । अर्थविशेषासंभवेऽपि तन्निमित्तादपि पंचकेपाल्यां संस्कृतं सप
दि विनिर्दिष्टः पंचकेपाल इत्येव यथा स्यादिति भाष्यवार्तिकाभ्यामध्यवसितं विकल्पायेन पंचकेपा

ंतरंगे सुपिङ् तमिपदत्येकृते स्यापिशा भार ५

त्यां संहितत्यपि तिवाक्यमेवे ति तत्सत्या व्यानमाष्येतास्वाविरु द्धमेतत्तदा चतुरस्वयपको र्यक्ष्य
तुरर्थ प्रत्ति चे भवेरुतितु न्यायं पुनर्द्वितीय तदपि हरदत्तानु सारे रगा द्वंद्वे द्वयेनैव निर्वाहात्
तत्प्रत्ते रिति। लुवंते चेद्दृशनामतदा लुविति सूत्रार्थ इति भावः। कृत्वं स्यादिति। वृत्तस्थानिप्रत्रे
ति तिरो भवः। वे हि रंग त्वेने ति। वे हि भूतमपस्य पन्नित्वात्वादिति भावः। जत्त्वंने ति। चेन वेत स्था
नित्प त्रेकत्वे। पदस्ये ति लोपे रु ति। वेतास्था नित्यत्रटि लोपे [redacted] पि बोध्यं। न हि स्वादि श्विति
पदत्वेते प्योत रंगं ये नो क्ते न्यायेन समाधिः स्यादिति भावः। पदस्येतीति। टिलोपस्यापुपल
क्षणं। कार्यकालत येति। कार्यकाल पक्षे एकवाक्यत येत्यर्थः। निषेधादिति। सात्सम्पर पं
रपा वा पूर्वत्रासिद्धीय माश्रके प्रतिबंधक स्यानिवेत्व स्पतेन निषेधादित्यर्थः। दिगि ति। दिग
र्थस्तु [redacted] तुल्य न्यायेन मत्वे पितन्नि
वेधः। एवं वोत्सी त्यादावपि न दोषः एवं चैकदेश विकृत न्यायेन सुवेंत्वा त्रिमितेक पदत्वम ५४
तो।

पिबेत स्यानित्यत्र न परत्वे न तस्यापि प्रसक्त्वे न बाध्यादिति एतेन यथोद्देशपक्षे परत्वेसा तत्र परये
त्याद्युक्ते रीसापदत्वे स्यानिवत्वनिषेधः स्यादेवेत्यपास्तं । ननु पएवेति । न वेह स्विनुइ स्यां मनु वि
त्यत्रैतदग्रहणार्थं मनुवं धकोसारांपरत्वादि लोपे कृत्वा यत्वाभावात् । न गोश्वमिति
निषेधे न कृ लोपमानान् मानेतेषामवर्णा नित्वात् । न वेवेत स्वानित्यादौ उदाहृते निर्हृ ति स्व
रूपन गोश्व निति निषेधाभावापत्तेर् तत्रेहि ननु ग्रहणमनुवर्तते तरति चोविति सूत्रे मा
च्छेस्य छमिति कुर्यात् कुमारी स्यादावंतोदात्तेत्वोनापत्स्यते नोदात्तेनिर्हृतिस्वर त्यन निषेध
रस्पृष्टस्यतेत् सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वादिति भावः । ननु कुकाजोडोर रूप स्य साध्यपि तु मशाक्यत्वे
नतेनान्यतो विधानस्य तु पायितुं शक्यत्वे पि ग्रहणे तदेश व्यं मनु पापि ग्रहणमानिपस्य स्या
ध्रुपितुं शक्यत्वादिप्रक्रये राहा ग्रन्थि पेत्यादि । अस्यतेरनि । एवं रीत्या एतेनौपक सिद्धयर्थं मे
ग्रहणेन स्य मनु योडित्वं न हौतामिनिति स्वं ॥ इति चोनुरूपिका ॥ अग्रहणेति । तेषाम पीदमर्थ

त्वात्रापिः। नेतः आगि ति। नेः आगर्थ्ये विवृत्सर्पः तेषामर्थानामिदं शब्देनाग्रहणं नाप्यते इति
तत्वं। नन्वार्द्रकादि प्रभृत्वतु रष्यामेवेति नियमार्थं तत्स्यादितिपक्षु चे राह। तेत्रोक्षेति। लिंगं तुल्यो
कादेव नपुंसकत्वं बोधं। पष्ठेरनिति। संभावनायां लिङ्। तेनेदं सूचितं विकारे घ्यादि निर्दे
र्यते थापाठः अत्र मपा ग्यादीनामपि निर्देशापपत्तिरिति। जातोधिकारानंतरमि। प्राह्ट ष
पगयठ्याविति सूत्रेकेर गालायचानुरोधेनेस र्षः। वहुव्रीहिरपीति। सूत्रेतंत्रेणोभयोर्नि
देशः। त्रिपांटापेति। वेनाहूर सिद्धिरोत्तर रति प्रयोगानि हेतिश्चात्स्य फलमिमपि संग्रहीत
तद्धितार्थेतिसमास [redacted] इति। मद्रस्य पूर्वस्य केदे पिसमास रस्ये। सिद्धमिति। अवेगा
र्थं तु नसकारः व्याख्यानात्तपाद्योदेशेति। सतिसंभवे रतिशेषः। तेनापठितेप्याप्यदेशो वा
धि प्रः। सिध्यमितु रहोदि राह। तिगताः। सावयितु मिति। तेनागतीयसिद्धिः। रहपोगोविभज्य रा०
तेरिति। स्पष्टं चेदं मत्रैव भाष्ये। पथ्यानं व्यिनेति। नचैकेपदे वोवानेनविधीयते वेनतस्य स ५५

महायताद्योत्यते सा च प्रकाररताद्धे नेति यथा सं [illegible] आ प्राप्त रेवेति वा अयं महायताद्योतनेपि तस्याः
[illegible] साकांक्षेत या द्वयो रूप स्थित्या तस्मात्ते: द्वितीया पस्थिति विनार्थापर्यवसानात् न च प्रत्यपत्र
पविश्रान्त्र यथा सं ख्या। किंके त्यार्थकानां पक्षे ऽभावमात्रार्थत्वेपि अन्यभावार्थत्वा भावात्।
प्रश्ने तेव महाविभाषया वा वाक्यस्य स्थिति द्वयादेत्यतर स्यां महणा वो धितनद भावे र्णा वे स स्यलेक
संक्षिप्त वेत्यापांनिर्णये पि विधयर्थ मस्मिति कालेत्रे पाणामनुपस्थित्या तद प्रवृत्तेः यथा सं ख्या
त्रे च विधयर्थ प्रमितिवेत्यापां निर्दिश्यमानेनात संख्या साम्यं न स्युत इति स्वष्ट मप्रङः णान
मित्यादौ मा घ्रौ लक्षिते लक्ष्ये ण उपेति। पुष्पपद लक्षित वेद मत्सा कालो लक्ष्यतर स्यचः परपद
संवंधेन पुष्पपदस्य काले लक्ष्ये णे त्यर्थे वा लुव विशेषरीति लुवो धुपि लक्ष्येण ना व्यापक मेवे
यमिमानः व स्तु तो त्रा स्य न्याय स्य न विषय इति वो ध्यं। मुख्यो पर इति। शक्यार्थ स्य चः। ८ स्या
वा भावा त इति। प्रत्ययसंनियोग शिष्टत्वात तेरणा वो हु टि अंगात्पर स्ये त्यये ततह स्यपर त्वा भा
व्यो दाहरणा त कालस्य मुदायस्या कालत्वेजिय पाकु यंक्षि कालेवा वेक चे न ठ म घुघुल सूत्रे चिरमित्यस्यग्रहणो नाव्यय त्वम युक्तेः घुघु
लोरनित्य त्वा [illegible] तद प्रवृत्तेः कुक विकृतिरिति कुत्सित स्य कु वेः केतिरित्यर्थः इ ह गोणा ति। गोणा राद्वे मात्रत्वाद सौ ा क, मात्रं । ४
+ द्राक्सपा गाहैरवा +
मित्यमिमानः व स्तु तो स्त्वद
आदिरेवेति तस्यं

वाक्यमंहत्यादावष्ठेच्छस्येवेकादेशोदुर्लभः पदागमारेति स्यायेन [redacted] विशिष्टस्यमहणोति
दिश्यमानपरिभाषा यासमुदायस्यनस्थानेनिर्दिश्यमानेन्द्रूव्यवेहितेरितिभावः ॥ प्रत्ययाद्युदात्ते
नेहुलेरितिसंनियोगशिष्टत्वेतिभावः ॥ अत्रेष्ठेव श्चित्वेनैतुपलभ्भेसंगोधयेश्चित्वंसामान्यापे
क्षेतोपकं प्रत्ययसंबंध्यादेशत्र अंतरंगेस्थावेलवंनरतीतिवोधं ष्ठयोश्चित्वंतुनतोपके ष्ठस्य
केरित्यत्रसंयोगमहणा पदेनोदात्तेस्यष्ठस्यांनररनेस्यादुंतोदात्तोदेशसंपादनेनवि
त्वेसा र्थक्यात्तवेतिमहणपदेष्ठकारादिश्वकारउच्चारयेनेत्येवंप्रत्ययारंस्याके
दुसंप्रत्तत्वेनप्रत्ययेव्यर्थस्यायित्वेस्यादेशो तोदात्तेप्रहणस्यासार्थक्यात् ॥ भाष्येतुअंत्यस्तिदु
केतिचेनादेशसंनियोगः केर्नेन्यरंतुके ॥ पदितुअत्राबेतिमितेस्यष्ठक्षितिव्याख्यायतेपदाभा
मारेतिपरिभाषयाविशिष्टस्यमहणोपिनिर्दिश्यमानपरिभाषयाष्ठस्येवादेशेरंतुध्य
नेनदामासिवतिदिके ॥ प्रहृवेशिति ॥ एवंतानत्ङिपिरितलोपात्लोपपयलोपागे ॥ अपकेष्व

तत्त्विति। सर्वत्र गृह्णन् सामर्थ्यात् अन्यथा षंडं दर्शीयस्य निद्रत्यैव तत्फलेसिद्धे नहि ये पर्यंत्स्य हुमे
वेति भावः। तेत्र हि मनोलोकहेतिविषये एव अनुवाद्विरेमिति हे मंतु शब्दे नैव विगृह्णाति
वाद्ध्युं। वैके स्पिको बोद्धि। एवं वेरूप त्रय सिद्धा विदं नकार्यमिति भाव्ये उक्तं। वृद्धी स्याहे मं
तेशब्दे अत्र नेत्रोहे मं तो बोति ठ भावो धायपत्रौ हे मंत मिन्यसिध्या फलमेदे प्रत्या [redacted]
ल्प्यानां संभवरातिभावः। सर्वत्र गृह्णन्तु सर्वत्र विभाषा गोरिति बद्धितिनार्थ साथकं। नवेहेमं
तावेति वेन अत्र योगानुकर्षणान्ते सिद्धिः। वसंतो वेति ये वेद स्यापि षंड दर्शी पनुकर्षं कृतापाप वौ विप
तो। अंगसंतो निमित्तेरति पुराद्वस्पस्पयन्नयानदेवपवौ येपुत्रस्प गरूप संनिमि मित्ते को ना विधियमानो ८
दे रोमस्यादित्स्य वयक्षः। संतोपतेर्जित संतो कर्मात्पडः। अंगरूपं संतो पिदेशार्थः। अंगात्पर स्पयो
रित्यर्थे दोषः। पदात्मा रतिन्याये नांगमविशि ष्ट स्य पोंग्रहणे पि निर्दिश्यमान स्यव हि
त्वा द्विपि ष्टस्या निर्दिश्यमानत्वाद्योमाशिरिति भावः। अंगात् संतोनिमित्तमिति वे पाठः। ताहृ मे

५७ अनभिधानादिति सायाह्न सायन्तरयोः सायेरिति समस्यं एवं तत्स्वभयोगोनान्त्रे पर्यायप्राप्ते स्यष्टत्वादिति भावः
एवं चे सायमण्डनेत्यादि चिंत्यमेव ३
५७ ये हि उक्तरीत्या दोषस्याभावात् । तु शब्दे तु षंढकं टादोष ५ येकादेरिव वाहलकादनादेरागमा
(ध्रु)रिति (वो ध्रो) कालवाचित्वाभावादिति । अव्ययानां कालवाचित्वादिति भावः । अहोरित्यत्राहु चिवीजे
चियमेवाह । यथा यथापीति । अरात्रुनाविति । अथोस्य प्याप्युपलक्षणं । हस्व पाठोपि समर्थयितु
मिति । न चैटावं ता तु अकेरात्रेत रंगान्वा हृद्गोहो द्विप्रहरेति मूतमनुकेतुमशक्यमितिवाच्यं अमाव
स्यादिति सूत्रे पदद्वये ध्य भाव निपात्यत इत्याश्रयणात् । सौवातरनाति । यातेकम्भयप्रा त्रोतीति
पक्रेभ्य हिते दुर्जं भाष्ये । माधवेत्यविति । अत्राहु चिवीजे हि दुर्विरोधः । हादत्तरति । अत्राहु चिवी नु ६
जंतुनपुंसकं हस्वविशिष्टस्य लिंगमात्यप्यवैशिष्ट्यासंभवे न पारिभाषाम हहने दुहू पपादावे ।
तस्मात्सूत्रे समाहार द्वंद्वनाद्वंद्वः तेन त्रिलिंगपोग हानि नपुंसके हस्वि त्वेष्येकदेश
विकृतन्यायेन त्वनुगतिरिति । तोवा तस्य प्रकारके इति । दो बारस्य नेगाभ्यापिसिद्धः पूर्वस्य छत्वो ५७
यीमतसु जं स्य छत्वयेत द वर्णा भाष्यमितितदर्थः जात लक्षणान्या मन्यथासि द्विसिवहपरि

भिन्नार्थ इति। धनेवा वीप्सार्थः २

हू तेति न विरोधः। तदेवाह। तएवेति। विशिष्टेति। कादाचित्काभावप्रतियोगित्वविशिष्टं भव
नेप्रायमेव शब्दार्थः। स्तुद्रं तु भवेशब्दार्थ इति भावः। ठभ इति। कोलाहल इत्यर्थः। [redacted]
[redacted] भिन्नार्थ इति। प्राधान्येन तु न विचारः। कृतं स्मिन्न पोऽत्र मप त्रापि बोधादिति
भावः। हेति शब्दतोऽर्थं तस्य समा गृह्णामिति मते भिन्नार्थस्य वादि पाठान्ते त्वं वो अ
५ अ त्विपमिति। विद्यमाने धने वमेव मित्यर्थ इति तदाशयः। ठ भाप इति। खकुचौं तो दो ता दिस
नेन। तदनुबंधके स्याग्रहणादिति। यद्यपि येनानुबंधेन सानुबंधकत्वं तदनुच्चारणे अनुबंधकत्वेवा
एव तस्य हेतो त्रेने ते ष्वहर्ति। तदनुबंधके इति शब्दमर्यादया तत्पैव लाभात् स उच्चारित ५
एवानुबंधोपस्येति तदर्थात्। अनु एवकेन विधायके सूत्रे मिति विने स्वारसि त्वं दिहे
ति सूत्रे विशेषणात् पंचम्यपादाविके स्पत्रापि प्रसज्येते स्यापि राभेमाव्यं तेसूत्रे च
नेति केकारनकारोभयानुबंधोपलक्षितस्य नकानुबंधोपलक्षितस्य वे गृह्णामिति तदाशय

तिष्याप्येतत्क्लेशपरिहारार्थमेवेष्ठ अङ्कतरति श्चिंताबीजमित्यपरपः। पूर्ववत्कुरणास्येति। निष्कु
मत्पुत्रबीयति क्रमणकेर्ई त्योरोपा। क्वेरणस्य द्वारस्य क्रई। तं वोधयं तत्रमेवरस्य वेतिस्थितत्यर्थः कु
मुकुरोपितत्रे मह्नणात्वद्रति भावः। चेतस्विवर्तत्वादितु। वैलोपादानकारणकत्वादित्यर्थः। नन
पणोति। नरा श्रूयतं स्थानं यस्येत्यर्थः। अंतर्यामित यातेषु स्वहृस्थितेरस्मादेव स्वार्थिकेरिणा
णपणा। प्रकाशितमिति। मूपमप्रकाशितमित्यर्थः अपमेव प्रकर्षः तत्स्वहृत मस्ति तंवा। अत
तिनहः तमित्यनैननमूत्तयेता। [redacted] पंद्वेति। त्रिदशिक्षि
तेतितुनिरनुवंधके मेदेपं चेत्यर्थः। पद्मणपामेत्रिसः सूत्रोक्ताः पंचमहोत्सगाइत्यर्थः। अनंतराद्दि
क्षिति। संवंधिध्विति शेषः। प्रिदयमिति। नेतुश्चितत्र स्मर्थे तः स्वार्थे भविधानेव्ययं स्यादिति भो
भावः। भाष्येतु श्रितमध्यते क्षिपं डीवर्यं स्वार्थिकात्मनध्वोषितात्थ्यं वतुं मात्वमिति भावः। अतिसं गम
धेरिति। रंधपतीत्यर्थः। इतिलुगिति। पपात्रेत्नुके तपाह्रिगोरितिसूत्रे निपातं। वीजांतरमाह। अतए ५८

वेति। एतत्सामर्थ्यादेव हल्लादेरपि पतोलुभिवतीति भावः [redacted]
वोऽर्थे पीति। तस्येमस्य सामान्यविशेषसर्वग्रहणेति संग्राहके त्वेवेदिदमित्यस्य सामान्यरूपे
ण विशेषरूपेण च सर्वविशेषबोधकत्वं वहतीति वोऽर्थे इति च समानार्थमिति भावः स्पष्टं वेदं त
स्याप्यर्थे तद्वहतीति सूत्रभाष्ययोः। त्विपूर्णमिति। त्विमोवादिति भावः। क्रियेति। विवाहरू
पेऽप्यर्थः। तुभेइति। गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गोत्रमत्यपानामेवाभादीनां ग्रहणादित्यर्थः। द्वाव
र्थमिति। गोत्रेऽलुगचीत्यलुकाबाधितो द्विसिद्धेरिति भावः। नटादिति। यासिकाके त्वेति बोध्यं। मे
हेति नेदं तु त्विधिमात्रविषयं संकोचे मानाभावात्॥ इति शैषिकाः॥ तस्य गृहस्य तस्येदमि
त्यस्य। मयडैतयोरित्यमिति। मयडैतयोरित्यधिकारे नित्यं हडैतीत्यर्थः। एतेन मयडैतयोरि
लुपमाकोसं गतः तस्य पाक्षिकत्वेनोपपीलहत्वादिस्य पाठः। अप्राणीति। अनुवर्तनमि
त्यपि बोध्यं। अधुदात्तमिति। अनुदात्तादिमित्यर्थः रदं प्राण्यादि। बहुस्त्रुतेःकार्यसि।

५९
59

मितत्तन्त्रस्य पादिति सूत्रे भाष्यप्रामाण्यादिदेवे जिलम्यते। तत्र हि विकारः विकारे यितद्विकार
त्वमार्गे ष्यतत्र्मा क्यातें अन्यपरिषत्वान्द्वीषु तत्प्रसङ्ग्याते ऽयं मैत्वं ओतत्वानुद्वीविजिपत्वमेद
तेदं सत्ताति: स्यादिति वोध्यं। इदं भाष्याद्युहत्। द्वे वे परवे ति। विकारावयव वयोस्वेत द्वंदसमय
ट्तत्र हि द्वे वे परवे स्वर्थः। तेन स्त्रा मत्रार्थे पववद्वंदृसिवेद्वे यो मयट् इति भावः॥ विपरीतेति।
द्वे वे स्त्वे हि कारादौ मयट्तत्र हि द्वंदस्ये वे स्येव भिस्वर्थः। तेन लोके घटमयं भिस्साव्याहते स्त्रि:स्या दि
दिति भावः। समासनिर्देशादिति। अभेदस्ये स्यादे समासनिर्देशात्त् एत योरित्यत्र तदवयवा
देकदेशे षनिर्देशान्द्वे स्वर्थः एवं वेतयोः स्वयमुपस्थितस्य विषयत्वान्न पर्यायं समस्त्विमिति भावः।
एतयोरित्यनेन विकारावयवयोः क्रमेणोपस्थितिरित्यर्थे मा नाम भाणोत्यत एतेनाथं तावित्यादि
वेत्स्य चानु पस्थितत्वापितत्स्यादेस्य पासौं [redacted] दिति। वा मीत्यनेन वैकल्पिकेन दीर्घा
त्स्को प्रमस्य नित्यार्थत्व मितिनवा च्य मिभावः। यद्यपि सूत्रे प्रामाण्यानामितिप्रयोगे समाहारद्वं ५९
तिसूत्रे पदे त्यर्थः। तस्य नित्यार्थत्वे वादिति विस्तानमपात्र समसयाम्यं [redacted] प्रायपाठात्वे स्पषि वोध्यं

द पूर्वकैकशेषणात्सिद्धिमाश्रित्य प्रमाम प्रतीत्यं पोपिमस्याख्यात स्तत्र यापि व्यवस्थितविभाषास्त्र यश्मे
नश्रीसंपदास्येव प्रत्यास्थ्यानमित्याशयः [redacted] पोति सूत्रे
[redacted] ।स्याश्येति
व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धेः ।अपादीति ।अत्र नमयेत्यादिशब्दार्थः विज्ञानमुपेत्यन्नैरसमय स्याप्यु
पलक्षणं ।ग्रहणं स्पर्धविरोधि नरतिः ।श्री स्यात्ता अत्रैव प्रवृत्तास्तु तेनियमेनान्येषामपत्याव यतीत्यरि
तिभावः पर्यवस्यतीति तत्पर्यवसानं कथमितिचिंत्यं ।स्य इत्यादित्यादिति ।एकादेशनिमित्त
नैनैव सिद्धेरिति भावः ।आर्थिकार्थेति ।पोपतीतिमतेः सुतस्य विकारत्वमिति लोके प्रसिद्धेरितिभावः ।
दमर्थे इति ।अयं यमासावर्धश्चेद मर्था तत्रैव पुरीषरूपेण स्पर्धः तस्य पुरीषमित्यर्थे प्रत्ययः इति
यावत् लिंगं विकारावयवतो भावरूपं ।एतच्छेके पटहादेतानुरोधेनोक्तं मित्यश्चेति सूत्रस्य
भाष्यानुरोधमुक्तोहाहार विकारेगोविकारावेमारोप्य प्रकरणानवाधप्रयोक्तरिति दिक् ।मयद्वं

६०

60

क१

धितुमिति। योगविभागमिह द्वित्वेन षष्ठ्याश्चिन्त्यत्वादेकादेशो नित्य इति मयट् सुपर्वाणुगागद्रूपाभि
माने:। मयटश्चेति। उमे भ्यां मपि येन ना प्राप्तिसत्वादिति भावः। पूर्वाभ्यां मयेति। पदं तत्वेन विहि
तत्वादिति भावः। यत्तु पाक्षिके मयट् भावार्थमिति तन्न अग्रिमयोगोपपत्तौ रागविद्याभेमानाभा
वात्। अतिप्रागदीव्यतीयाः। प्रकृते इति भागमयेति। तस्य यत्तदर्थे लक्ष्योगो इति भावः। प्रागिवत्वेन द्वा
गुण्यादिकानिर्देशानुदयात्। सोम्येवमयं चाति। के चित्तु यत उदिनोद्गात्सूत्रे मनोषिमिस्थाहुः। पद्दे
शाविभाग इति सोऽपि प्रागोपयतेएकदेशविकृतेन्मायेन नतुनेत्यिद्धेः शार्षेभागस्य विकाराभा
वात्। न्यायसिद्धेति। किं तु पूर्वे विदशांते मूलवैकदेशविकृतन्यायेनार्थः। पद्धो सर्वे सर्वपदादेशा
इति न्यायेन विशिष्टस्यादेश इति प्रागिवेद्राव न्यायसिद्धस्यार्थः। वातं त्र्येतोत्रिति। त्रिमस्य यांता नम
पूर्वसमवत्स्येवेत्यर्थः। तदविवेत्याप्यामिति निर्हत्तेर्थे त्रिमस्य यांता नम पूर्वभवत्स्येवेत्यर्थः। प्रकृतु गादिति
भावः। योगं विभज्येति। त्रेमस्य त्रिमस्य यांत प्रकृते तिकरतीयां तान्निर्हत्तेमविमर्थः। तेतोमिसंते

राम

६०

दंमपूर्वविधायकं निर्विकल्प पोर्वर्पिव्यवस्थानापत्तेः नापि निर्दृष्टत्वे मपो नित्यत्वबोधकं एकं योगे
नसिद्धेः किं तु निर्दृष्टत्वार्थमवनुवादेन नित्यत्वं विधायकं । नित्यत्वं चायोगव्यवच्छेदः शंखो धव-
ल एव पांडर इति वत् तत्र हि नैकदाप्यपांडर इति प्रतीयते एवं च निर्दृष्टत्वे योपं मपूर्वत्वं तादृग्व
स्येव नैकदापि न भवतीत्यर्थः । तेन निर्दृष्टत्वे पि वाक्यं न अन्य त्रापि अंतस्य प्रयोगे न तदा होर्थ
विशेषानादृतेः । तेव्वेति अत एव अंतमपूर्वविषयमेव यथा स्यात् केवलस्य प्रयोगे मामू
संगच्छते ५ दिति भाव्यं । ते न यदि किः क्विपत्तेः हौ किमहत्संदर मिति चेन्न । एवं वो धसूत्रे पि वेत्स्य स्पा संबं
धः फलाभावादिति बोध्यं । ऋतीयांतअंतादिति हे तिस्तु वियहाभिप्राये ण । भावप्रत्ययां अलौकिक ४
तादिति । निर्दृष्टत्वे इति शेषः । नास्मात् तीयांतादिति ते नैत्यधिकारे पीति भावः । वेचनादि
ति । अप्रयमित्यत्र व्याप्रत्ययो भवतीति वचनसामर्थ्यादित्यर्थः । नेति । आन्वीयिके स्यर्थः । अ गेनैव निपात
त एवेति । प्रत्यये टिलोपेनैव सिद्धे निपातनं वै यर्थ्यापत्त्या न प्रत्ययसंनियोग ता विशेषणा नमिति भावः । १

६१ 61
त्वादेकादशस्य पूर्वनिपातात्प्रयोगः। संख्याया इति। इदं च द्वंद्वो साधारणमिति दर्शिनञ्चाधिकमिति
सूत्रे कैयटेस्य छं एतेन द्वंद्वैकवद्भावो हि मात्रे विषयं तेन तस्य पास्तं। आरण्यकेति। अरण्यपाम इति गां
गोत्वार्थैकः। तु मनुनपशुध्यायादिष्वेव तद्विधानात् विशेष्येति। एकदेशीभवनेन पदैः संश्लिष्टादिवे
समर्थास्यन्येन। व्याप्यमानीति लिंगविशिष्टपरिमाणवाचिशब्दात्प्रत्ययप्रवृत्तिरिति भावः। मातामा
वोतद्दृति। पूर्वोक्तकोशविशेषादिकोशानुपलंभाद्वेति भावः। दिष्टमिति। अस्मिन्नदिष्टि क
रति भावः विशेषाद्धेतोरनाशंक्य आद्यविशिष्टदिष्टशब्देन सूत्रे समाहार इति वा स्पष्टं। तावतापि
प्रमाणानुगतोऽपर्थो लाभाद्धोपुं व्याप्तमिति। स्पष्टमाह चेर्थातदंगस्येव पुरस्य महा
ता इति भावः। शब्दस्वरूपापेक्षयेति। सौत्रेहं स्विपर्यमिति परे। प्रापुंकेति। तेन सूत्रेजन्याः
रति सविसर्गपाठ इति सूचयति भाष्येपि जनीशब्दादेषा पंच भी स्तुतौ। एतेनानेनविस
र्गपाठं प्रतिक्षिप्यामेवोऽस्य साधुत्वं वदंतः परास्ताः। सापेक्षत्वादेवेति तन्मूलकत्वसाम ६१

सं भाष्यते हि तत्रापि तैलपस्य करणता वोरं विध्यती त्यादौ त्वनभिधानान्नेति दिक्। अत्र प्रत्यर्पणादौ
अत्राप्रत्यर्पणं पर्यंतमित्यर्थः कर्तरीति॥२

र्थ्यादित्यर्थः इदं प्रावामनुरोधेन प्रधानस्य सापेक्षत्वात्क्रियायाकारकांशे नित्यसापेक्षत्वाच्च प्राप्ते
त्येवात्र प्राप्यः। स्पष्टं चेदं कैयटे। तस्मात्करणप्रयोगे मा भूदित्यर्थमर्थवानुषेति अत्र स्यापघाः ष्ठ
कारस्यत्रापि नस्यात्। मूलेनानाम्बमित्यत्र कर्तरि तृतीया बोध्या॥ हेलोपादि ति। प्रीणातीति प्रि
यतीति प्रत्ययेनैः सूत्रे इति भावः। अलौकिके ति। तत्र हेलोपाभावान्न षष्ठी प्राप्तिः। अयंत्रापीति
जनस्य जल्परित्यादौ तदंतविधिरिति। हल्लोपे इति बोध्यं। जनो जनेरिति विग्रहे प्रतिशब्दप्रयो
गेत्रके प्रववनेनीपद्युक्तो भावान्न द्वितीयानत्वोत्स्वपदविग्रहेत्वेनित्यसमासत्वापत्ते
रस्वपदविग्रहत्वेप्यनित्यत्वे प्रयोजकत्वाभावात् नित्यसमासत्वे परमस्वपदविग्रहस्तत्वे
प्रयोजकमित्यन्यत्र स्पष्टं चेदमषडक्षाशितंगमिति सूत्रे भाष्यपदमंजर्योः। वेदभाष्येति।
अत्राहुः शिवाजं नृतरजीयेहनोपद्रवध्वजत्रे व्यक्तद्वितीयोवेति भाष्यविरोधस्तत्रेहि वेदशब्दा
द्वादं ड्यदिपतिवेध्यः साधितः नहि समयपद्युत्पत्तिर्वेलायां छंदेषः उक्यस्तुर्होदशत्वेन साधुरितिदिक्

आद्युदात्तः स्यादिति । उक्थ्य इत्यर्थः । तीर्थे ये इति । पादौ प्रत्यये विवक्षिते तीर्थे उत्तरपदे समु
न्नस्य स इति तदर्थः । समानमिति । समानोदरे शयित इति उ षः । नोनुवर्त्तत इति । अत्र एव
दं सार्थकं । अन्यथा पत्तिपेवारूपे ध्वारे वविशेषाभावेन पूर्वसूत्रे गोवेकुदे शविक्षेतन्यायेनाप
ध्रुवेम्पवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सह समानमिति । सूत्रे तन्ने रपदार्थप्रधानस्यैव सहः शपितस्तव
पायेति भावः ॥ इति प्राग्दिशीयाः ॥ नेतुमप्य इत्यादि व्याप्य इति प्राक्कोठ अः प्राग्दनिष्कादिति
वो वदेदिति भावः । तेषु । नहोध्वक्रश्न त्रिषु । प्राक्कोठ अ इत्येव मकेशनो फल माहा । एवं चेति । अत्र
तपप्र या । प्रत्ययेति प्रैयोरवे क्षिवे । संनिधानाविशेषादिति । प्रतिसूत्रे मस्यो तेभित्यर्थः । पर्यायः स्या पत्रि ४
दिति । शशीनावेपः चात्रेउगवादिप्रसङ्गोपर्थः । मा शिवति । भाव तेष्टमित्यपि क्षिकाशत्ते । नवेष्टव्वतो
नेतदुत्तरे मस्योपरिष्यौ इति भावः । तदनुगुणत्वादिति । च्छलेनादि रूपतक्रियानुगुणत्वादित्यर्थः
परे शः । आदेशस्य संनियुक्तेन शशीनावपवाद्यपनेनेनासंप्रमाण्यादावितिः आदिनापूर्व ६१

ङुधेन्यशब्दानां व्याप्तनेपदार्थं ङित्त्वमिति त्वसंगतं पंस मुदायं प्रोव यवोन व्यभिचारात्तत्समुदायोपकारक एव तदवयवयध्यमे
नान्यस्येति तु प्रिजादि सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् ङित्त्वसामर्थ्यात् न्यायबाधके त्वस्यना पेक्ष पान्य त्रेत्वं हमानङ् एवात्रोयोऽङ्ग

११ रूपं नयुतं भमात्सोम्यु अनितिसिध्यते पूर्वरूपं नाधिकावाधार्दांगामिति न्यायेन प्राप्तटिलोपस्य
येवेत्यनेन निषिद्धत्वात्पूर्वरूपे पिनपुनेष्टिलोपो मुद्राष्टावे सरुत्वादिति वाच्यं तस्य न्यायस्यात्र प्रा
प्तिनाश्रयणात्तेनिरूपितं चैतदन्यत्रेति दिक् ॥ सुवदूमिति ॥ ङुधून्यशब्दादारभ्य किं तेतादोत्म
ततआचाराधि- नेपदार्थं तुनो [redacted] न वोस्यानोत्वं द्वेधिकक
पोभावात् ४
त्वेनये चेति प्रवृत्तिप्रभावानापत्तौ टिलोपानापत्तिः अनन्यहितं दप्राहृतेः ध्वनितं चेदं ङुध
सोनकारो लिंगाधिकारे वक्तव्यः रहमाभूत महोधाः पर्जन्य इति बहुव्रीहेरिति सूत्रस्य मा
ष्येगा ङुधसोनङित्ति समासांतप्रकरणोसूत्रं तत्रत्वं त्रिधिकारे कर्तव्यमिति तत्त्वात्पर्यं तत्रेनकार
इति वदता सूत्रे कारङकारो व्यर्थाविति सूचितं तच्चोक्तवत्स्यनायामेव संगच्छते रितिदिक् ॥ ते
६ ष्याह विसर्गस्य प्रपंचार्थं इति पदोसादश्यादिनाऽपूपादयोन्यत्रवर्तते तेनदातेगामुख्यमा

पेनप्राप्तिरेवास्य ना। अन्यत्र तथा दृष्टत्वेन प्रपंचार्थत्वमेवोचितमिति भावः। वै पदे ति। उगवादि
ष्वप्रवृत्तिसूत्रे। लक्षणेचितेति। अदितिमोदनेनेति वाक्यशेषस्य लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वो
त्। प्रसिद्धार्थसमन्वयेन। तेसंबंध रूपेणाहृत्यंतरे ॥ तोस्यर्थः पद्म [redacted] तेनसंबंध [redacted] मूलकेन
[redacted] हृत्यंतरे ॥ तोस्यर्थः आत्मविश्वेति पद्मपितत्रेन कारेणासंदेहायाकारांतत्व
शब्दाभावात् किंतु प्रकृतिपरिमाणार्थं। तेनासमासग्रहणं तोपित
तदंतविधिरत्र नेति हेतोः स्पष्टं। किंच महत्ते नकारानुच्चारणेनोभयोर्ग्रहणं प्राप्नोति
तदुच्चारणेऽर्धमात्रागौरवं चेत् तथापि व्याख्यानादेवाकारांतमात्र [redacted] ग्रहणमिति
तत्त्वं। आकरः भाष्यं। नांगीकृतरतीति। यथा चेनास्य संग्रहो गीकृतो हृतिकारादिभि ति
र्ण्यागवादिषु पाठेन संग्रहो नांगीकृतं रस्यर्थः। लिंगादपीति। अजशब्दादविशब्दा
चेत्यर्थः। अविशब्दस्यानित्यत्वात्सुवत्वं नेति केचित्। अन्ये तु तन्मपि भाषितपुंस्कमिच्छंति। गम

तेन षष्ठीति। पंचानामित्यस्य संख्येयसापेक्षत्वेपि प्रकरणादिना विशिष्टसंख्येयप्रतीतिर्वा
गमेपंचजनइत्यत्रापि तत्संभवो बोध्यः। तन्त्रे प्रहृष्टे तेर्विकृर्थत्वे वा आहर्येति। इदं योगवृत्त्यादिष्य
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। द्वीपीत्यादाविति। इत्यादावेवस्यानुत्वे नेष्टमिति भावः। संभावनेति। संभा
पु वनेलमित्यत्र योगविभागात्। उपसंवादेत्यादि। इति सूत्रे भाष्योक्तेवेदेनाद्वैतिभावः। अपवादइति।
पच्युपितेऽष्टम अपवादः। एको पवादास्त्वयापि अपवादापवादस्य सुतरां तदपवादत्वमिति भावः। प
र्युदासइति। गोष्ठ्यादीनामित्यर्थः। त्रयोदशेति। ष्टकुटमोऽष्टन्यतोऽ४केन्दुनद्दिष्ठनं७ अमेटश्री
तम्यानाथपार्ल९व१० किन्नु११ पणादिपन१२ द्वित्रीति वार्त्तिकोक्तासतुर्वे एवं त्रयोदशेत्यर्थः।
अनेन्यार्थस्याक्रिताघुर्थोतिरिक्तार्थरहितस्य। अर्थेष्वेवेति। वतिशब्देन तदर्थेलक्ष्यत
इति भावः। व्याख्यानमेवेति। प्रथमोपस्थितत्यागे मानाभावादिति भावः। अस्येतु आही
द्वियनेनवात्पर्ययहणे विशेषविहितेनावन्तेर्वाधे एकोव बोध्येति प्रयोगासंगतिस्तद

ग्रहणे प्राप्नुवतेरित्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः आहीदित्यस्य वैयर्थ्यमित्याहीदित्यस्य प्रयोजनमाह प्रमाणा
मित्याहुः। वेः। विद्युद्धारयेति। तोहेरास्यो ऽर्ध्वमानेनादुन्मानाविभपित भ्रनेनयनाहारु
रुद्वयसुम्मितिजायदितुनस्य प्रमाणत्वमेव स्यात्तदा प्रथमस्य द्वितीयश्चोर्ध्वमानेन
तौ प्रसमेतनुत्तरत्र द्वयसज्दुर्लभः स्यात्तेन चात्र प्रमाणत्वस्याविसवात्प्रमाणेल र
ति लुगापत्तिरिति वाच्यं आयामविवक्षेयां [redacted] प्रमाणमित्यनदद्वतीयत्रे
मात्रो हि वि प्रमा + नस्यायामप्य [illegible] र्ध्वं चरमाव हि तायामस्याविवक्षयातद् प्रसंगात्तेवि
वक्षा चप्रयोगानुसारिणीति न दोषः संभवमात्रेणानुप्रमाणत्वं तस्योक्तेति यवक्ष्य
तववस्तुपरिच्छेदकेन तु प्रमाणत्वं निर्विवादमेव। त्रिष्वपि बहिर्भूतेति। अनेन संख्यापाः
सर्वथा वाच्यत्वं वेदतेतरे षां परस्परं ग्रहणे तेन मानस्य परिमाणग्रहणं ६४

सुचितं १

गृहीतेन गृहीतं [redacted]ं मत एवापरिमाणताविरक्तेति सूत्रे विरक्तत्वेन गृहीतं परिमाणांतरस्ये
त्वेग्रहणात्पर्युदासस्य चरितार्थ्यं स्यात् । एतच्च पदमंजर्यामिति अत्रोह विबीजं तु [redacted]
ऽभिमानग्रहणात्वेतः प्राक्तेदंतविधितापकत्वं वदतो भाष्यकारस्य प्रमाणत्वादुन्मान·
स्य परिमाणाग्रहणेन ग्रहणे प्रमाणस्य ग्रहणेन बीजं । अंथापामनिष्कृष्टस्योन्मा प
नतयाऽपरिमाणत्वेन प्रानठकोनिर्हेत्पर्यसमसमासग्रहणस्य चारितार्थ्येन तज्ज्ञाप
कत्वाऽसंगतिरेव । नापि तेत्वत्रापि तत्संभावनावारणेन तद्दोरितार्थ्यं एवं चेतः प्रोग्मि
त्येतत्कलितार्थकथनमेवेतिदिक् । हत्रिविरोधादिति । अनूपादिग्रहणं प्रपंचार्थं
मि[illegible]तिहिद्वित्रिः ग्रा सूत्रे पितदंतविरत्येवेति बोध्यं । उत्तरपदलोपीति । [illegible] साहितं
चैकप्रतिषेधान्वयित्वेन सूत्रे नुद्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिरेवेति बोध्यं । लौकिकव्यापारिति । सख्या
गृहीतोक्ष त्रिमाहो त्रिमन्यायापाग्रहत्तेरितिभावः । प्रथमायाः षष्ठीमिति । २८ प्रत्ययपत्तु

नेव्याख्यानादिति भावः। कार्षापणस्येति। रूप्यकार्षापणस्येत्यर्थः। मासस्य सामर्थ्यमिति।
नित्यसापेक्षत्वान्मासमर्थ्यमित्यपि बोध्यं। [redacted]
द्वितीयस्येति। ठमुंस्येत्यर्थः। अभ्यूयत एव हि। द्विगु
निमित्तत्वाभावादिति भावः। संख्यावाचीति। एवं तत्पूर्वे समासस्य द्विगुत्वात्तेनैवास
हूंस्त्रेयं द्विगुमाह येषां द्वय पूर्वो पि समानाधिकरणसमास एव गरसुतेन तत्रास
संख्यात्वेन दिकृसंख्ये इति नियमादन्यस्यापि सतो द्विगुतायै समादेनो द्विगुरेवेति भावः॥
उत्तरपदे द्विगुमेरातो। अत्र अर्थं साह निमित्तत्रातेनैवत निमित्तप्रत्ययोपि रहेतं
अत्र अर्थमाह तां येसमासकृतिविधिप्रत्ययीमित्यवातिके समासविधिशब्देन समासकृ
त्वा विधिक्तन्निमित्तको विधिसूचनरसते अंत्यः संख्यापूर्वपदके तदंतो विधिनामित्त

कः प्रत्यय उत्तरपदे हि द्विरुक्ते ति भावः। लुक्ति वा महत्ता मित्यस्य भाष्यस्य प्रत्ययलुगर्थं नका
र्थे भाष्येनार्थं च निवृत्यर्थं इति न तद्विरोधः। प्राग्वत् तेष्वपि जिनसमासेऽसमासे निष्कासितम्य
इति ठको प्राप्ते इति भावः। मतौ रे चेति। अत्रेन सूत्रे णलक्षेणा मतिपदोक्तपरिभाषया ने
कराव्दमुखौ विहितठकपवलुकृतः सूत्रे स्याः समासपदं द्विविधं दोषे इति समासप
दमिति मत्वे सूत्रार्थः। अत्राह चिन्त्य मिति भाष्यादिनानुपपत्तेः। ते चैवानुष्टे निरतिः। अ
पो छिकानुस्यो भेष्यादिति भावः। परिच्छेदकमात्रमिति। उपमानमपीत्यर्थः। तत्रेत
त्यमहत्तस्यैव भाष्यसंमतत्वात्। मुख्यमतेत्विति। दर्पणकारादिमुख्यमतत्वे
नेष्यं वहु तेत्विस्यर्थः। तुनाऽहचिन्त्यं भिन्नता तद्धीजं तस्य भाष्यासंमतत्वं। पूर्वे तोजाप
१स णपादेनेना। अत्रेव भाष्यं प्रमाणमिति। णणशब्दस्यैव तन्त्रोदाहरणादिति भावः। अ
त्रेति। मूलस्य द्वयमिति। नेकेरणौ केतैरिचेत्यर्थः। अत्राह चिन्त्यमु भावे भाष्य नन्यहणेन [illegible] मा

६६ व्याख्यानादिति भावः। नोद्भावनीयमिति। येत्वेनं नित्यसापेक्षं ब्रुवते तेषामपि रूठत्वादस्यैव ग्रहणं व्याख्यामिति तात्पर्यं [illegible] ८

नं नापि फलमिति। भाष्ये संयोगो नामेदं हि, त्वेद मवाप्यते इति प्रतीके कारणव्युत्पत्त्याप्या
गादेव संयोगत्वं बुंकं यदेनोक्तं धं न यति संयोगोपीदृशः प्रवर्तते नापि पुरुषार्थफलेन अ
नेनाम आदिरूपेण संपुंस्त्वं तय्वेति। यथा संख्यामिति सामर्थ्य इति। अनुद्देशेन सर्वभूमि
पृथिवीभ्यामिमतेनेनेति भावः। नैकत्रैरिति। यद्यपि तत्पादिविवक्षा न व्युत्पत्तिसिद्धा तथापि
लोकेत्वादेव ततवाविवक्षोहेत्वेकत्ववचनं प्रयुक्तमिति भावः। सूत्रे तु तीयो पदनं त्रिमंत्रमंत्र्या
वैर्न्यतीति। पुण्डुइति। मवेहरतिपोगेउपसंप्लां समानार्थ इति भावः। वेदइति। अत्र मा
४ ते नेनु [illegible] पाठकिंक्वीति भाष्यप्रयोगः। उत्तरसूत्रे इति। अर्थाधिकाउलुम्भेनोक्ते ॥४
रसूत्रे नि[illegible] सार्थग्रहणं प्रवेवैचित्र्यमिति भावः। तत्र अ वे प्येति। एकविंशे अवेमि
ति वे पाठः। तिलोपार्थमिति। तिलोपे हि तेमे। त्वादतो गुण इति पररूपं स्यादिति ति॰ ६६
अत्र पक्षे तिपातनादं तोदात्तत्वं अतएव भाष्ये पृथग्व्युत्पत्तिपक्षो पुरुक्तः। इति [illegible]

पाठस्तु युक्त एव । अपदार्थं चेति तत्र कालमनुस्वारः । मंत्रे भोपापायं चेति तथा चेत्यादिः । मा
ध्ये इति । तत्र विसर्गमहे दर्शनान्निमित्तग्रहणात् मनर्थमिति हि भाष्ये उक्तं । एवं च चेद महंतीम
त्रार्थ एवास्मात्सूत्रं वेत्ते वेत दर्हंतीपतने नैव सिद्धे मिथ्याराघ्येनाह सूत्र मेवमा नि ति । अस्य
विधायति । के चित्तु वा ग्रहणात् कर्मणा लाघवानुरोधेन सज्जे विभाषेत्यनेनेतरं मिदं वा त्रिकं पठं
व धादेशश्च हलंते इति प्रपन्नाः तन्मतानुसारेणेदं । अत्र धेनुहत्, यो के तु वा यद्यच्चेम
स्य ग्रहणे तेन न दोषः । भाष्ये तु पद्विधाविदं वा त्रिकं पठितं हंते वा प दिति च । व्याख्यातं दंडादि
भ्यो यदिति पाठस्तु द्वित्रि यथा प्राप्ति समनीति लाघवानुसारेणैव मेवोक्तं । ह, यस्याप्य
हविर्धानान्नार्थभेद तस्मादेति वो ध्यं । आद्युदात्तत्वमिति धातुस्वरेणेति शेषः । विशेषि
चेतेति । अंतोदात्तत्वापत्तेः । यद्वि द्योह नेन्वेत्यादि अमेदिपति पतोनावेरस्याद्युदात्तत्वादि
ति पाठस्तु युक्त एवेति दिक् । पतत्पथ्वेति । छंदसि तत्वेन लक्ष्य दर्शनादिति भावः । त्रिष्कलो

६७ 67

३१

कृतारृतिः । त्रिकैर्नैः संस्कृतारत्यर्थः । वार्त्तिकोक्ततरस्य सार्वविभक्तिकत्वमत्रमं व्याकुर्वन्नय
ति । अत्रैवं पंचेम्यं तादृति । प्रत्याख्यातमिति । विग्रहदर्शनाद्वाग्रहेणानर्थक्यमिति हितत्रोक्तं ।
मूलेनित्यं नकृतानि विग्रहप्रदर्शनं तुष्टे त्यनुरोधेनेति भावः । विरूपग्रहणमिहेति तन्मात्रग्र
हणमित्यर्थः । प्रत्याख्यानमेवेति । वृत्तिकारादीनामिति शेषः । अवयवमिति सूत्रभाष्यानुरोधा
त्यनेनवृत्तिरेवलभ्यते । परत्वादिति । उपहेक्षत्वादंतरंगत्वादित्यर्थः । एतेन विग्रहवाक्य एव
समासांतप्रवृत्तेः परत्वमपुक्तमित्यपास्तं तत्रटचिसति अन्हादेशे विशेषह्नीनरत्यपिप्रापो प्रष्ठो ६
ति ह्वहीनत्यनुसमाहारद्विगोनमं व्यादेशित्यन्हादेशानिषेधेन सिद्धिः एवं तद्धितार्थाद्द्वि
गोअन्हादेशेपत्यितिलोपेचेद्वैपहिकेस्य सिद्धावपि समाहारद्विगोषट्किद्वै पहिकेर
त्यपिप्राप्नोति किंचसमासांतेषु तेहनेशब्दांतद्विगोरभावात् प्रवृत्तेतत्सूत्रस्यैवाप्रामिति रिति
भावः । तत्रांत्यरं कृतेनवेति । समासांतेति । तदप्रवृत्तौ हि अल्लोपानरत्यल्लोपे द्वैपहि ६७
केरत्यपि सिद्धिरिति भावः । मन्यतेरिति । अत्रारुचिबीजंतु भाष्यहेतामहानामत्रिकेभित्यपहितेनपुंस्त्रो

द्वि

वोदाहरणाविशेषः। वाक्यादर्पीति। अपिना अखंडाव्ययादिस्यपि सूचितं। कल्पशब्द इत्ये
ति पाठेन स्वेवेत्यर्थः। कल्पशब्दो हमुखिबाधीति संख्याया विधार्थे इति सूत्रे भाष्यकैयट
योः स्पष्टमिति तदलाभात्तेस्याव्युत्पन्नत्वमेवेति तात्पर्यं। नपुंसकमिति सूत्रे उदाहरणोच्चे
ति शेषः। तेऽपि व्याप्यविशेषणतावानतुल्लसेऽणपेति। एतेन जातिविशिष्टद्रव्यबोधकशब्दार्थो
न चेतेनेक्रियायास्तुल्यत्वमत्यंतमभेदादित्यपास्तं। सोऽह्वादिश्च साधारणो धर्मः इत्यर्थ इति
गुणपदमक्रियोपलक्षणमित्यर्थः। द्वेद्रव्ये इति। एवं तेषष्ठीसमर्थ्यात् दर्शनात् तत्रेत्येवे
त्यनेनापिनवति। मेदोति मेघविशेष्यं मेदके विशेषणं सम्बं धत्तयोः संसर्गः। उपाधिः
पश्वादिः। ननु मथुरायामिव पाटलिपुत्रेऽधीते इत्यत्र मथुरायां तुल्यं मास्त्यं वेतुल्यतावा
पूर्वसूत्रे तेनेवसिद्धमत आह। द्रव्यगुणादीति। आख्यानं वेति। यथावत्व्यातहेतार्थेत्येन
दमिप्रापकमिदं। वाच्यं यद्विधानमाख्यानं वा तत्के माधुर्यादिसंबंधिनेत्यर्थः। इत्याहुरिति।
अत्राह विवीतं तु भाष्याद्यनुक्तत्वं द्रव्यत्वादेरिति। पृथिवीत्वमादिमाद्यं। प्रयोगोपाधिरिति।

वस्तुगत्याप्रवृत्तिजन्यबोधप्रकारोयत्तस्यधर्मत्वेनप्रमाननमित्यर्थः एतावतैवप्रयोगोऽधिरि पा।१
त्यव्यवहारः। द्वितीयेत्विति। तुनाकृत्विः सूचिता सर्वत्रप्रवृत्तेर्लक्षणाणांपौनमानेक्तिंचेत
स्थितपस्यात्रशब्दपरत्वेगुणत्वेनेतिसूत्रेकर्मत्यादिसंज्ञानान्वयः प्राप्नोत्यनुसंज्ञापाद्वेद्वृद्ध्य
मात्रबोधकत्वमितिमतेप्रवृत्तिमत्पदार्थयोर्भेदानुपपत्तिमाशंक्याहपदेपदेकदेशिनो
क्तेरतिबोध्यंप्रकारतयेतिप्रवृत्तिनिमित्ततयेत्यर्थः एतन्मूलिकैवसर्वधाभिधानमित्युक्ते
रित्यन्यत्रविस्तरः। शब्देकोऽनुमोदृष्टिद्विरादैचसूत्रेस्थिः लदेणामेरति। अभ्यगृहीतंतदपवादपु
रोहितादिपदेकाव्युपलक्षणंतं एतेनगोलभ्यपुरोहितादिषुपाठेनवालोदमेरत्यधुक्तेमि
त्यपास्तं सिद्धेरतिष्यमीत्यर्थः रंगतेत्वादतापीति [illegible] रदंवातेवेत्यनुवर्तयतामते
बोध्यं। एवंसंमतमित्यपितदनुवर्ततोनुवृत्त्याबाधादतारत्विंसः रत्यादौवपीति। आदि
नापादोव्यतरइति। अपिः सोलप्ये। अनुवेत्पनेनात्रसमाधानेनास्यासूचितानदीजंतु ६८
अनुकर्तातंचापितिनीयस्पष्टेस्विषयात्वेसिद्धंतत्रइतिबोध्यं। सर्ववेदाइतिप्रतीकपाठः।ए

सुवत्त्वमिति। १

कीयमतत्वेनेति। अत्राहुः केचित्तु बहूनां पाठस्यैवं वैयर्थ्यमापततीति प्राग्गसंबंध्यर्थकस्य प्रा
गाधारता केनै त्वार्थकस्य च नपर्यायत्वे फलेतु न विशेषः इत्यन्यदिति भावः। देवदत्तोवत्वमि
भिति पारिभाषिकत्वाति वि स्य नत्राभावादिति [redacted] भावः। संबोधनग्रहणाग्निमि
ति। अन्ययाय स्येत्यकारलोप स्यासिद्धत्वात्स्थानिवत्वाद्वैकारांतत्वस्याभावेनयस्य
[redacted] ति लोपप्राप्ता विकारस
यतो वस्यादिति भावः। इत्यवधिकमेवेति। तेन हे रामानुत्वमित्यत्रेनात्वपरेति इदमेवयु
क्तं। विषयभूतेष्विति। श्लाघेतरत्यादिपदांतरोपादानेन तद्विषयेष्वेवेति भावः। वि
भक्तेरिति। त्वशब्दो नैगपारत्यर्थः॥ धान्यानां इत्युं। धान्यानामित्येषा। निर्देशादेवेति।
व्रीहिशाल्योरिति। धान्यानामिति च षष्ठीनिर्देशादेवेत्यर्थः। नचालौकिकेरतौ पि
ति युक्तं। प्रत्ययवाच्यभवनस्यालौकिकत्वेन तत्रस्या अव्याप्तिः। ननुपवयवके सादौ
[redacted] नचालौकिके भवनशब्दयोगाभावेन हैयोगा लद्याप षष्ठ्यादुर्लभत्वेन कथं सामर्थ्याविभक्ति
कर्तृविशेषत्वविवक्षेयावत्थातु न कोपिशंका। १

त्राणा

[illegible]

६९
69

मिन्नाविमुक्तिवाद्धान्यानामित्यस्यासंबंधेनक्तासमर्थ्यविमक्तितआहात्रेति अलौकिके
प्राग्वदेवतत्रवैशः। नद्वेति। एवंचैवविभ्रमामेर। प्रसंगतमितिभावः। पाठादितिशागपा
ठेनेतत्पाप्यप्रिशणात्वेनतत्रपाठादिसमर्थः। महिकाव्येविति। एवंयोमययाप्रामाण्यादुमयो
रप्यत्रेगृहीतदर्शनशब्दः। कुमंधुयत्रोपीतिभावः। कर्मशक्तिपोगेमतीति। द्वंद्वेत्यमि
मतार्थकः। प्रा[?]यसंनिधानेनेति। अतएवभाष्येसमसु[?]विस्पदर्शनमुतितिकिमहो
दर्शितः। साधर्म्यादिति। समुद्धिनादर्शादिनेतिशेषः। हदनेद्रुति। कृपटेण्येव
यहातोनमहणादिति। [redacted] समोनितानोस[?]वपूर्वत्वादि भामाथ
तिभावः। वस्त्रियेति। पादद[?] संवंध्रिदेध्यसदृशदेध्यवतीत्यर्थः। पथार्थेत्यतिपदेनसदृशी
त्यर्थेत्रि। व्यलविशेषणेति। अपानप [redacted]। पदस्य। गतिविशेषेरू ठस्यस्व ६९
त्वविशेषलक्षणेतिपदद्वावः। पुंक्तेवैतदेवा। अपः प्रदक्षिणागमनमनपः। प्रसव्यंप्रदक्षिणा

प्रसव्यगामिनांशगारसांयस्मिन्यदैः पदानामसमावेशः सोपानयन्नुति भाव्या
त्तु एके धूतकारापेक्षणुशगास्यप्रदक्षिणांतेसननमयोद्वितीयापेक्षयाप्रसव्यंवामोऽप
यांवेशमेनंमनयोरू ध्यायतेरेसूर्यकेनप्रसव्यमित्यंते नेशव्यायर्थ उक्तः ग्रासगाहंशग
तिशगाल्मिनांशगरानांयस्मिन्न पदे पुण्यादि पदेस्थिमानांपदैः पारक्षीयैः शारेषु स्थानु
भूतानां पदानामसमावेशोऽसंवंत्तद्वाधाभावरूपः तत्पदमयानयन्निति मद्व्याख्या
दर्शितः अत इतिपुंसर्वेवयानयन्नपुंस्त्वात्। गतिप्लुंनेवाइति। सर्वत्रेस सहाप
पदे स्थापनपूर्वकमितिशेषः। तेहि ससहायपदरूपमयानयं स्थानविशेषं प्राप
येवफलंकेपिः प्राप्यतेरसपानयीनाइसु व्यंजेतसर्थः तदाह। ससहायस्यैतिपे
यकेविक्रमतेद्वयोः पर्युदासेवीजमाह। प्रदक्षिणाप्रसव्यतेयेत्यादि। तेनैवएकैकौप्रदक्षि किनवंप्रतिर
णप्रसव्यतेवा। अत्रेमतेनातिविशेषपदवाद्यानयः तेषु [redacted] कै गतिवि
द्वादशकोष्ठापेतत्वं १

शेषराशिमतांतरं तत्पायश्चैषदः तत्रैकोत्थितफलेकनिरास्य स्यैवेत्वरागरवर्गमानेयस्या
पानेयीनमित्यभिधानमिष्टं तिपत्तुराशेरेकपार्श्वएवसंवेगितेत्रेनमूवतिप्रसयूः
येहिराशेः पार्श्वेपार्श्वंतरं नीयतेऽएका पानीयते अ॰ मगत्वयमेव नीयतेऽनयमे
वेतिएतन्मूल्यनष्टएववा यीत्यादि लोमः केष्कं मिति युतराशि त्रिशेषं हुस्युते निशेषं।
तापिमवि ष्यत्यवैति। मूलेवनैमाव येराशवस्यके विवोधनस्यिव्यर्थ। त्वागे एवंयो
श्री केनोरगितिष्ठीनिषेधाद्विनीयातत्रमविष्यदधिकेस विहितराशिनेर्णेहराेननमानं अ॰
तएवो संहारीतिनिर्देशः संगकृते इतिक्दावेः। तेनकमेणाइति भावनामात्रेकर्मणा
त्मर्पः संक्रोवेः प्रक्षेपस्यैकदेशकर्मणो महेशोतस्याशपरइति। यद्वानुएवं द्वितीयाप्र
नस्यात्तद्विधावपि संपूर्णप्रक्षेपस्यैककर्मणोमहणापत्ते। किंतुव्यतेतदपवर्तविधौ ७०
केनैसाहवयेराधावयैमतिभेदेनान्वयियाकमेणैन्द्रियते किं पाविरोषराशेको

दीनां तु नैवं विग्रहत्वमिति न ततः षष्ठी द्वितीयानुमैत्येवार्थे चेत् द्विधाय के साहचर्याभावात्तु
तितदाशयो बोध्यः विभक्तित्रयेति। सप्तमी पंचमी प्रथमेत्यर्थः अत एव रमेत्यायो मादु
वा अत्र स्वपदविग्रहत्वात् गङ्गातीरं नैवं विग्रह इति षष्ठ्यादिशंकैवानंगतेति केचित्र सूत्रे
षष्ठीशंकासत्त्वात् अनुगु अलंगामी पर्ये प्रथमो व्याघिताल्पगुरुत्वाम...स्यपीतपदि
त्वेनुगु इति सूत्रे लुप्तपंचम्यन्तं अस्मात्परस्य पर्यन्तित्वेदानीं ...पनेशंके अस्य पत्त्वे तंपत्त्रेष
न विभक्तिलुक् सत्वेनन को प्यत्र विचार इत्यसो क्रियाविशेषणत्वादिति कल्पद्रुमा
क्रियान्वयित्वादिति भावः। गंगामीपर्यनेन गङ्गातीरपर्येकेन [illegible] विग्रहे तु षष्ठ्येव समर्थ
विभक्तिरुवितेति केचित् अलंगामिपदेनैषां वाक्यं नेष्यते इति मते षष्ठ्यु गङ्गातीरस्वप
दविग्रह एवेत्याशयेन मूले सर्वत्र गंतीत्युक्तिः क्रियाविशेषणत्वाद्वितीयेत्युक्तिस्त्वेतिवो
ध्यां संघेन वा बीजिना ज्ञातीया नाम नियतहेतीनां शरीरया सजीविनां संघाते

७१

७१

तेत्यर्थः। मारेति। व्रातपदं तत्कर्मविशेषणत्वात् समासांतर्गतत्वात् कर्मित्यर्थः। वृत्ताविति। भाष्ये प्येवमेव।
प्रतीतइति। प्रसिद्ध इत्यर्थः। किंचाविशिष्टेति। ससाधनक्रियावाचकादिति। भाष्ये साहित्य
मात्रं विवक्षितमिति भावः। लोके वि परीतार्थप्रतीतेः। वर्तमानादिति। अवशब्दादिति शे
षः। अश्व आदिष्विति। समुच्चयार्थकत्वमत्र स्यात् तदा हेतोन प्राप्नोपि मनुप्। अनभिधाने
ति सर्वं भाष्ये पदे धोः स्पष्टं। प्रमाणे इति। तच्चैव प्रकृते त्रिविशेषणमर्यादेति भावः। प
रिच्छेदकमात्रमिति। न त्वायामपरिच्छेदकमेव भाष्ये व्याख्यानादिति भावः। के यदोपि मात्रचोत्व
विशेषणपरिच्छेदकमात्रे स्मरणादिति। तेन प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धिः। प्रमाणत्वस्य प्रा६४
त्वेनेति। तत्वेन प्रसिद्धा आयामपरिच्छेदकत्वमित्यर्थः। अनूर्ध्वमानत्वादिति। शमादिष्व
पि स्यादावनूर्ध्वमानत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। पदार्थश्चोर्ध्वं दिशावस्थितवस्तुपरिच्छे
दकत्वविवक्षितेदाद्वयसजादि। अप्रमाणत्वेनुतस्य न लुक्। अतएवाहादितिसू ७१

त्रे आयाम विवाक्षा यां प्रमाणाभिप्रायेण दुवतीति भाष्ये उक्तं। अप्राप्तेरनुमितिरिति। एतत्सा
मर्थ्यादेव प्रमाणान्तरं नेति होगौ मात्रे चानेहेति। समर्थ्यानामिसमाहादेरनन्वयेन तत्संबंधम
महाविभाषापायात्र व्यसंबंधस्तीति भावः। तेषां बोधिके ति। एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणान्त
रद्विगोः। संशये मात्रे चानेनुपरिमाणत्रा घंतास्तैत्तेनपंचेकुंडेत्रास्तुनन्वेति वाच्यम
वेतिदिक्। प्रमाणत्वेनासिद्धत्वादिति केदाप्यायामापरिच्छेदकत्वादिति पर्यं पुरुषा
त्प्रमातोऽस्तीति सूत्रे प्रमाणशब्दस्तु परिच्छेदकमात्रपर इति भावः। अनुमापयतीति
द्विहस्तोति तु चिंत्यमेवेति भावः। न चेद्धो पुरुषो प्रमाणमस्यापारत्वं येतद्दस्य परिमाणमि
ति ठकठमो वाच्य धर्मपूर्वतिलुकि सात्रिस्य द्वारिताद्धिनके चंतत्सामर्थ्याल्लुके कत्व नैत्र हि
परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रमिति द्वौ तत्रेति वाच्यं अतो द्विगतलुकीत्यत्र तद्विनस्यप्रमाण
पदे मुख्यार्थविहितस्यैवग्रहणंप्रयासतत्त्वेनेति। तत्तेनुमाने गानुमानं [illegible]मिरायां। त्या १

तद्इतिदिक्। ननुप्रमाणाद्इत्येवेति। पूर्वसूत्रेप्रमाणग्रहणंपरिच्छेदकमात्रपरंप्रत्यक्षमात्रा
दिसिद्ध्यर्थमिदंसपिपावानेष्वोपावृत्तीरज्जुपीवज्जलंमधिकेनतोनावत्वेवेतिप्रयोगान्य
रिच्छेदकमात्रेरूप्यतरतिभावः। मोक्षेपिक्लिमपर्यंपरिमाणाद्इत्युक्तेनप्रमाणाद्इत्येवसि
द्धमित्युक्तंप्रमाणपरिमाणयोरेकार्थत्वमत्वोप्रसनरूतिवेक्कैपटःप्रागेवोक्तेत्वादिति।
एवंचेहपरिमाणग्रहणंसर्वतोमानमात्रार्थकमितिभावः। स्यादेतदिति। अन्यत्प्रमा
णमन्यत्परिमाणमितिपक्षेत्वभावात्पूर्वसूत्रेप्रमाणशब्देनोपायमपरिच्छेदकमेव
प्रत्यक्षमात्रमितिस्यादुपक्षासाधवएवेनप्रमाणाद्इत्येवसिद्धमितिभाष्यस्यापमपीतं
दनुवर्त्यपावानेष्वेत्यादिकेमेवमुख्यमस्तुपरिमाप्रयोगाएवोपमानादुर्वचितमितिमा
वः। विशेषविहितइति। पदादिषु। क्कारेणविहितत्वादितिभावः। भिन्नोपाधिकत्वादिति। ७२
परिमाणग्रहणस्यसर्वतोमानपरत्वादितिभावः। नन्वत्रेपदसेमात्रादीति। आदिग्रहणंव्यर्थं

पूर्वसूत्रे प्रमाणग्रहणेनायामग्रहणेप्रथमश्चेत्यादिनाद्वयमदर्शि प्रमाणादपृथक्त्वादूर्ध्वमा
नेविवक्षितेरेवं यो यामार्थकप्रमाणग्रहणानुवृत्तावप्युपाधिभेदान्नद्वाधाप्रसक्तेः नचैप्रमा
णशब्देनोनुमानस्यापिग्रहणंतरूढिस्यात्सर्वत्रतस्याप्रतेः तदंगीकारेतुनुमानस्यकथंग्रहणम
तोवार्त्तिकेस्याद्यामवतारणिकांसंपकारमाह। नन्वेवमपीति। वतुश्चेतिचेनमात्राद्येनुके
र्थः प्रथमश्चेत्यादेर्व्याप्यव्यापकस्यानापिप्रहृत्यानाव्यवेस्थितिभावः। यावतीत्वद्विरितिपाठः
रदं चोमानं ह्रेतुर्ध्वदेशाद्याः अपिसत्वेनोनुमानत्वात्। त्रिविधेति। प्रमाणापरिमाणोनुमानेप्यर्थः
भावेसिद्धश्चेतिचेनार्थवैशेष्यमात्राद्यप्रतिपत्तियोः संगतेः। नचैवेनमात्राद्यप्रतिपत्तेः सिद्ध
रितिकाव्यंसर्वतोमा[illegible]नोपाधावनिष्टप्रमात्रवेआपत्यातथान्यासस्यकेतुमशक्यत्वादितिभावः।
तदपीति। तावद्धव्दप्रहेतिभूतेनरुद्धोव्यार्थस्यपमपीत्यर्थः। अन्यथाप्रकविषयत्वेदिप्रत्ययपरंपरा
प्तौ। परिमाणग्रहणेतुनस्यसर्वतोमानपरत्वात्प्रमाणग्रहणानुवृत्त्यानतदर्थसिद्धिः। विषय
भेदात्तत्र मात्रमित्यादौ मात्राद्युत्पत्तिरपिसिद्धा। अर्थभेदेनेडावत्वेतान्मात्राद्युत्पत्तिरपिसि

९३
73

[redacted] द्वयावद्विषयभेदं च प्रत्ययोत्पत्तिः विषयैक्ये तु न लघुनामूलेनैव सिद्धौ न कर्मधारयान्म
त्वर्थीयपरस्येत न्मूलमूत गौरवेणानुत्पत्तेरिति स्पष्टी [redacted] पश्चिमे प्रत्यये। प्रत्ययसं
ने कृते। पश्चिमेनेव स्त्रयेत तद्विषये सानेचा मच्छेतिः प्रत्ययस्त्वा प्रकृतिसर्गीयात्वेतस्मं वंधिनिप्राह्केते
यत्केवलं पदं। अस्तु पंपद संज्ञेकेयरयतु परिच्छेर्योरयदित्येतत् मीमीतेज्ञानानीति। औपनिष
दावेदांतिनः। संख्यायाः परिमाणामितिके रणस्यकर्त्रे चविवक्षा याषष्टीपरिच्छेदरति। भावे
साधनः परिमाणशब्देरति। भावेः तस्मिन्कर्तव्ये यः प्रत्ययरति। तद्विषयः प्रत्ययरितियावत्। तोप
रिच्छेदकसंख्याप्रत्ययेपि परिच्छेदस्य विषयत्वात् संख्यापरिच्छेदविषयेपस्तेकिमावर्तमानत्वे
वोध्यं। करणात्तेत्रीयांतेनसाधनं कृतेति समासरत्यपिवेत्तुंशक्यं। केपमेयामितिमात्र परिच्छे
दकत्वेन संख्याविवक्षिता। एतेन संख्यायाः परिच्छेदकत्वाभिधानात् परिमाणग्रहणात्व
र्थमित्यपास्तं। कुत्सा त्रकिं मर्थ तदाहायत्तानामिति। वाच्यर्थादिति। मितिमाह त्वेनवो
धकत्वाद्वेत्यपि वोध्यं। एकत्रिंशमिति। एकत्रिंशदादयः संख्याविशेषाएवनसंख्यास ९२

मुदाय इति भावः। अत एव नांतादिति सूत्रे ऽसंख्यादेरिति चरितार्थं इह नस्यादिति। विंशत्यंशे व्यपदे
शिवद्भावेन भ्यते। अवंः पदस्मिन्निति सूत्रे विंशंशतमिति भाष्योदाहरणात्। अव एव वः प्रत्ययार्थे
इति वार्त्तिकस्था विंशतिवदिति भावः। प्रकृतिनिमित्ते स्येतिः। इह वोतिधर्मस्याप्युपलक्षणत्वात् ते
होपीति तेनैकादश। शानां षष्टानां पूरणं जन्मभिः स्यत्रेनापदा वृषप्तत्तौ सर्वेपि पूरके त्वेन विवक्षि
तत्वादासप्रत्ययस्याद्यपि: तदाह एवं त्रिंशत्। वरसंगृह्यते इति। अनेन नेत्यंतत्वेन विवक्षोदर्शिता। स
मस्ये तिः। तिथुक् सूत्रे भाष्येनुसहविधानं। उक्तं। षट्त्विति। षट्वचके दसीयन्तोनुद्गत्येति भावः
पूर्वसूत्रे। नांतादिति सूत्रे। सुगंतोत्विति पाठः। व्यंजनस्येति। उन्नेय अविहितस्येति शेषः। आदेरधेरिति
व्यंजनेसहितस्येति शेषः। नन्वेवं व्यंजनसहितावपवादो त्तत्व्यवहारेत्तोहं व्यपासः कुतो न आह।
विशेषणतो यादि। द्वितीयेनीति। भाष्या द्वितीयात् नीति निर्देशा तेत्यर्थः। उ डादेशत्वे न तत्रेडीप्रसं
गः। द्विशब्दादेशत्वे तु तदेव शवणप्रसंगेति भावः। निपातिता इति। निपातनोर्थं पठितासुस्वर्थः। ए
वं लोके प्रसिद्धा इत्यस्य प्रसिद्धतया लोके व्यवह्रियमाणा इत्यर्थः। भाष्यमतमिति। भाष्ये षष्ठ्यादे

श्चेति सूत्रस्यासंख्यादेरित्यस्यैकपष्ठं प्रयोजनमुक्त्वा तदंतविध्यभावोऽत्रापि नैसुक्कारदमेव
सोपकं अतेलकंरगोतदंतविधेरिति नैकेविंशतितमः शतित्रिति हृमितुकौ। लौकिके ग्रहणेनुमंद
संगतिः स्पष्टैव अयमेव निषेधो ग्रहणवतेपस्यप्रत्ययविधिविषयत्वे मानमितितदाश
यः। नेत्तसिद्ध्येदिति। ग्रहणादि स्यतिमडपजितिरित्यपिबोध्यं। किंशतादिग्रहणे नेति। नच
ग्रहणादिसंग्रहार्थं उत्तरसूत्रेपि पंक्त्यादिसूत्रस्य षष्ट्यादीनामेव ग्रहोदिति वाच्यं। एव
मपि शतग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यभिमानात्। तं ख्यायर्थमिति। ग्रहणादिसंग्रहार्थं
तेदावश्यकमितिप्रविबोध्यं। निषेधादिति। आवश्यकार्थं स्यापि भविष्यदर्थेक। वोतमूतवर्त्त
मानयोः वैश्यत्वेधातनस्यैवेफल्यादिति भावः। अवश्यंकारी कटस्यातिवृत्ते प्रयोगस्तु विंश
वेतितास्यर्थे क्रियाविशेषणाभ्यामिति। लौकिके विग्रहे वा भ्यामिप्रायेणनोबोध्यं। द्वितीयापं
प्रामाप्यामिति। इदमर्वाचामनुरोधेन। यदि तु कंटकेमंगोः दृति अनभिहितेरिति सूत्रस्य भाष्यप्रा ७४
माण्यपदद्विकशब्दार्थस्वरूपेणामर्थ्यत्वेनाक्रिया त्वं न दोष स्यात्प्राप्ताप्यामिति बोध्यं। तत्रापि

कपदार्थेतरयोर्भेदान्वयस्यैवानुभवात्स्वच्छपवादमूलमेवेमेनत्वेनेतरप्रथमापवादमूलमिति बोध्य
मतमप्यास्तिति। तदाश्रित्य श्रोपश्लिष्टपदाध्याहारात्समभीति भाष्याद्रूढो मार्गः। अभिहितान्वा
दिति। इदमध्यारूढोऽव्याप्तीदोषोनेत्यभिप्रायकं। अधिकाधिकारीपत्रेतु अधिकेशब्दसामानाधि
करण्याभावमाद्रोषोनेतिहेतोरनीयेति। भाष्यानुसारेणायुक्तं। तस्यार्थ इति। साधनस्यैव
प्राधान्यानुभवात् आकरे सहशब्दः साहित्यमात्रवाचीति भावः। गौणेति। तादृशोपपादकभयोः।
नेष्यत इति अनभिधानादिति भावः। इति के नायेति। तावतीत्यनेनेति वार्त्तिके षष्ठेन रूपेणास्फो
टिषट्कुरस्तुदाहरणाभाष्यतोव्येवमेवलभ्यतेतत्रोदाहरणेपूरणप्रत्ययस्यैवलुकोदर्शनात्
[redacted] किंवेकेनोलुप्तवत्तुमशब्दः सह
विधानेनवाक्यभेदेमानाभावेनयोद्देश्यत्वानुपपत्तेः। तन्मतेरति। अनेनभाष्यविरोधाद्धाति
कमतमनादेयमितिसूचितं। अथेमुक्तेरति। अथश्राद्धभोजनेकृतइत्यर्थः। वोपनिसाये प १

गौः पदाद्रिति। प्राप्तिनामुपलब्धेर्गतः। गवामित्यस्य पदविशेषणत्वा १

क्षत्वान्न दोषः। तेनाहिरण्यादाविति॥ एतेनान्वेष्टृशब्दोऽत्रान्ययपक्षशब्दस्यपदादेशो विद्युमात्रप्र
कृतिप्रत्ययमेव वान्वेष्टृ। निपातनमित्यपास्तं हिरण्याद्यन्वेष्टर्यपि तेदापत्तेः। तस्यार्थे क्षेत्र
ति। सस्यति मेगाराय प्लक्षे द्वेत्रेरूपमर्थः। अविवक्षितेऽत्र तितापेः अप्यमाति के मेकारगणाभावेन प्र
त्ययानिर्देशेन राजत्वसंज्ञो येमानाभावादिति भावः। अत एवाहमत्सस्य स्वेत्यर्थेमत्वानिति सिद्ध
ति। विवक्षितएवेति। अत एव। गवामतीति तत्त्वेनागत त्वे वामतुप्रेन साधुत्वमिति भावः। स्वं
चेदं सर्वं भाष्ये। विशब्देनापीति वक्त्रादिशब्देनापीत्यर्थः। सहस्तिगोरपाति। वहुव्रीहिसमासः
राशो विशेषणं सत्रिगोमिति तत्पाठः संज्ञोभावेन समासमा दोऽर्धमात्रेटजापत्तेश्चानुमतेरिति।
दंडीति पदेनेत्यर्थः। नत्विति। अत एवाव्यतिरेकात्सिद्धमिति भाष्यं संगच्छते। चूडावानवृद्धसरस
त्रवृद्धोवटादिः। तत्रेहीति। अत एव भाष्ये त्रैवस्तुत्रैत द्वात्रिंकोक्तिः। स्थितमाकरे रतिः। नवेधुंदु
भ्या सरस्य नित्यत्वार्थं तत्र विकल्पात्प्राकृपठितस्याहि नित्यत्वं माध्यमिति वाच्यं तेषां रूहिशु
द्धत्वेन तदर्थस्य मतुपाभिधानुमशक्यत्वेन तस्य नित्यत्वसिद्धेः धुंदुभ्यां मोनित्यमित्येव सिद्धे ७५

॥ अन्नादिभ्यश्चेति। विच्छिन्नस्येति। यस्य अन्नादेर्विच्छिन्नस्याविर्भावितिविधानं पुनः संधानं भवति स आदिरित्यर्थ इति संप्रदायः। असंतत्या
स्थिति। आदंतलगादिस्वस्यानुपलक्षणमेतत्। तत्र।

अच्चा डि. वादादेश इति। अन्यथा प्राप्य पत्वम् अमः स्यादिति भावः। अन्तोदात्तमिति। प्रत्ययोल इति भा
वः। तुध्वं नयेनाह। पत्विति। विपादिकाल इति। यद्यपि ध्योतस्नादिभ्यो अणि उपसंख्यानमिति वार्तिके
भाष्ये वैपादिक इत्युदाहृतं तथापि कौण्डलसाह ये पत्तिदहीर्थकमेवेति हेत्याद्याशय इति भावः। य
द्यपीत्यादि हेतोस्यच्छं। महापलोलमिति। इदमादर्शकारानुरोधेन भिन्नाभिशालिको द्रवपला
५.८ लानि पलालीति केयः पलालक्षोद इत्यन्ये नानाना मतानीति। नानामकारगतीत्यर्थः। इति कश्चिदिति
इदं कैयटानुरोधेनायदिहृतपूर्वीत्यादौ हेदंतमात्र इत्यानोपस्थितिरिहापेत्येवेत्युक्तं तदा
षष्ठ्येवेति बोध्यं। कर्तव्युत्पन्नप्रसंशब्दात्प्रतोषसिद्धे किमत्र प्रसोग्रहणेनेत्यत आह। प्रतमः
त्र… समूहे त… ानमिति। तमोत्तस्यांसित्यर्थः। लाक्षणिका इति। निम्नोन्नत… पेर्युलाक्षणिका
इत्यर्थः। शिशापांशवः दोरमलकृशार इत्यर्थः। दुर्दूदस इति। [redacted]
२१ हेक्षादेव बीजद्वाहदोन्तरोत्पन्नेरिति भावः। अम्बतु दुःशा विप्याहुः। अनभिधानादिति। अतएव
भाष्येऽत इत्यनुवृत्तौ वैकेगविको नसिद्ध्यतीत्याशंक्य समासान्ते कृते भविष्यतीति

१६
76

१स्यांतररमिति। अथवाम।वंतो।मत्वर्थीयो लुप्यतरत्सनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाहरहतुमुक्त्वेर्थेवावे
संभवति उपचरितस्याश्रयेोन युक्त इति कैयट उक्तं। आतरत्यनुवर्त्येति। ।यदंक्षि।ऽयं ५

सुमाहितां। अन्यथा वहुव्रीह्यादौ तदसिध्यातदसंगतिः स्पष्टैव। अर्वाचामनुसारेणाहा तरत्ये
वेत्यादि। भाष्याभिप्रायेति। वेत्युक्तो भाष्याभिप्रायवर्णनारूपत्वादतो रत्सस्य निवृत्तिरेवो चि
ता।गो।विंशतिरेकेविंशतिरस्यात्।त्यादौत्वनभिधानान्नो। किंवानुवृत्तो गोशकटिको। नसिध्य
ति शकटशब्देन वृत्तो ममिद्वावपि शकटिशब्देन वृत्तौ गोः शकटिमानित्यस्यापत्तेरितिप्रकृतेतत्सूत्रे
भाष्येप्युक्तत्वात्। आतरत्यनुवृत्तौ यदि एकगोपूर्वादाकारान्तादित्यर्थस्तर्हि एकशतिका
सिद्धिः। एकगोपूर्वादाकारान्ताद्वेति। अर्थे अन्याकारान्ते प्योपिठ आपत्तिरिष्टा दिष्टत्वेन यानां। भा ती ५
ष्ये गोनेति दिक्। ततोनिष्पन्नमिति। दीनारादिश्चितिशेषः। स्यात्सकोऽपि। कर्मधारयकेप्रत्यये उप २४
योरंश्चिनैवनिर्वाहः रत्सकृत्यविः। तत्र एकगोपूर्वादिति सूत्रे। भाष्योदाहरणादिति। प्रकृते स्येका
शितिसूत्रे तत्र वृत्तेरनरितिभाष्योदाहरणाद्वैत्यपि वो ध्वंसि प्यर्थमिति। अनेनतयोः प्राप्तोन १म
(नेपपसमुत्सयवोध्यकोन्यतरस्यां। तत्रहेतोनमतुवपीतिभावः) रपाहेति कैविद्भाष्येप्येवमेवपा १६

ठः आद्युदात्तः स्यादिति पर्वतशब्दे तु न विशेषः पर्वशब्दस्य पानिर्वर्तत्वेन नृन्नविषयस्येति फि
ट्सूत्रेण चाद्युदात्तत्वात् पितनिबाद्युदात्तत्वात् । पर्व धातोरें वि अंतोदात्तोपि पर्वते इत्यस्य तु अ
ददाति ३ पसिद्धांतादिति । द्वितीयं पुनरेतद्विष्यति मरुद्विदं तो मरुतेरिति एतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरो
धा४ धादित्यर्थः मरुद्वृधस्योपसर्गत्वविनिमामर्थ्यादजंतत्वाभावे ष्य चेउपसर्गादिति तत्वे मरुतः
मरुद्वृधश्चांतोदात्तत्व इति तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मरुतो मध्योदात्त इति फला
भेदापत्तेरपि पित्याठ एव उपसर्गाश्छाभिवर्जमिति मरुत आद्युदात्तत्वं तु न । तत्वे एवोपसर्गत्वे
स्वीकारादिति भावः तदेतद्ध्वनयन्नाह । स्यादेतदिना अव्ययत्वे स्यादिति तथा चे मरुद्भिर्द
त्ते इति भाष्यप्रयोगे विभक्तिश्च वर्णनानापत्तिरिति भावः । उत्तरमिति । अत एव तत्वे [redacted]
वत्तानि भाष्ये नोदाहृतानि । तत्वे विधावपि अत एवोपसर्गाश्छाभिवर्जमिति फिट्स्वरो

पिनम॰ छन्दस्यापि दृष्टमेवपिबमाहेतितत्पक्षेमध्योदात्तत्वेननित्वेत्रफलभेदापत्तेरिति
भावः। उत्तरीत्या। प्रथम॰ [illegible] विशेषस्यिहाद्युत्तरीत्या। माक्विजिति। निपात
त्वे प्रयुक्तो घुदात्तत्वस्येवादिपाठेनबाधात्। परेतुनेत्वविधावेवम॰ जत्तउपसंख्यानेनसि
द्धे प्रकृते पाठोनेकसंशालाभायेवं चनिपातत्वमूलकेमाघुदात्तत्वंदुर्वारंतत्रोपस
र्गादिश्रे॰ मिधानस्वाभाव्यात्तत्वविषयएवेतिमूल॰ द्विदत्ते। तस्मुपपद्यतेतस्मान्निपाठएवो
चितइत्याहुः। इतिमंत्रेति। एतन्मंत्रेघसट्वश्रमिवावेदेइत्यर्थः। एतद्दत्तिविषयकेमितिते
ननोतिप्रसंगः। इलजिति। नचविशेषविहितेभंप्रत्ययेनबाधः वल्गादिभ्यइतिसूत्रा
द्वश्चिको। गाश्यपत्रेनविकल्पार्थकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः तुंदादिसूत्रेचनेतिठ
नोः मतुप्समुच्चयार्थान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेस्तेषांविधानात्तेप्यत्रबोध्याः इतिभावः॥ ११
सावविमक्तिकेग्राद्युदात्तान्तात्विश्वेतितस्येति। अश्वादिभ्यः किंसर्वनामवहुभ्यः प

रस्यतसेक्तमित्यादेपा इतितदर्थः ॥ इत्यादिकमिति ॥ तेषुतत्रत्यत्रैत्चमादिशब्दार्थः ॥ नेहेति ॥
अत्र ककारे इत्यर्थः ॥ छकारे इतेति ॥ सहितदर्थ चरितार्थत्वे नेत्यंतं तथा निवर्त्तते इतोग्रक्षिरित्या
दौ विकामि दृश्यः ॥ गमेरिड्ढिति वेत्यादौ विरूपमंगमिथात् यथा लोपेऽम ॥ उच्चैर ॥ ॥ इत्यपीना
मपीसंज्ञायां तत्र प्यलोपइति सूत्रे प्यप्युक्तोवातइति दिक् ॥ इदमिति ॥ कांदसमपीदमित्यर्थ ॥
इति ककार इत्याहेति ॥ भाष्योक्तयोर्द्वयोः पक्षयोर्मध्ये समुच्चित्यादर्शे ॥ आहेत्यर्थः ॥ अनभिधाना
दिति ॥ अन्यथा सर्वधेत्यादौ तदप्रतीतेः यथा हरिरित्यादौ यत्सहरोहरि ॥ सहरोहरइतिधा वो
पत्ते हरिसहरोहरइति बोधानापत्तेश्च ॥ सिद्धांते तु पत्रप्रकारवान्हरित्तिप्रकारवान्हरइति
शाब्दबोधेष्टेते सर्वबोधः फलतीति बोध्यं ॥ तथाजातीयइति ॥ यदि यालोपि प्रकारवत्तिस्या
त्तेदाजातीयोपादानं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ विधाशब्दस्येति ॥ इदंहि स्याद्यनुरोधेनेति बोध्यं
विधेयुक्तेगतेश्च प्रकारेभवंतीति भाष्यात् विधानं विधेइतिघेञर्थे पुंलिंग इति केय

१८
74

राद्ध विधशब्दस्यार्थे इति समास इति प्रतीयते। एवं वैकारो विधेयत्वेन प्रसक्तिर्विना। प्रकार इति।
सामान्य[illegible]स्य भेदको विशेष इत्यर्थः। अनिसमिति विति। अत्र प्रागेकादेशस्य इत्यन्नाप्तिः तएव
विभाषा द्वितीयेति सूत्रे भाष्ये व्याने भाष्योक्तं संगच्छते इत्यत्रैवेति। ततः प्राप्तिरर्थः। इति भावः इति
एतद्भाष्येन दृष्टं। प्राप्त्र्न्याद्यिति। तद्विशेषणत्वमिति शेषः। एवं च स्वार्थिकप्रकरणात् विरोधो भव
तीति षष्ठ्या एव विशेषणत्वं न्याय्यं भूत पूर्वे संबंधे षाष्ठ्यी तदन्तादिस्यर्थ उचित इत्यन्ये। शतेत्व्
उ इति सर्वकर्त्तरि वा हल्रकादिति भाष्य विरोधः भावे इत्यन्ये। अर्वाचकान्यपीति इदं होत्यनु
रोधेन वाधकान्येवेति। सर्वो हि सूत्रे भाष्यातः। एवं च होवो साधुरेव। अभिभवे इति स्वापेक्षये
१ तेस्य न्यूनीकरणमित्यर्थः। सकर्मकेति। अत एव भाष्ये कर्त्तर्यसुटि अनिशायन स्यप्रत्ययापो
त्वेपत्से कालत्वमतिशयेन कालकालिते इति प्राक्तेत्ति कालतेति वेध्यत इति द्वितीया तामसे ाम
त्ययापादनं हेतंतथा हि सतीति भावः ल्युडं तावत् एष दोषः किंतु इति। अनेन कर्त्तरि ल्युडं तत्ताध्य १८

दि४ २९

नित्ता। अतिशयकर्त्तरि वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रत्यय इति सूत्रार्थः अतिशयविशिष्टार्थ
वृत्तेरित्यस्य तत्कर्तृत्वेन रूपार्थवृत्तेरित्यर्थः अतिशयो विवक्ष्यते इति तु शाब्दिकैः स्वं वि
वेक्ष्यत इत्यर्थः। ततः प्रवर्त्तते इति अंतरंगत्वेन पूर्वपदं पदांतरे गाणेती व्युत्पत्त्या वेस्वा
र्थद्रव्य लिंगसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यलाभो नेरमित्यर्थ स्तदाह। विभज्येत इति। इत्याहुरि
तिभाष्यानुक्तेरवमत्रोक्तिः अल्पा नेरमिति सोत्रः प्रयोगः ध्रुनितश्चेतदभावोऽत्रापसूत्रे
भाष्येतत्रहि स्त्रापयमहागप्रत्याख्यानेऽयंतस्वार्थिको [redacted] नामत्यंतमंतरंगत्वा
दर्थाभावेन दरिपूर्वपदमित्यस्य विषयाभावेन वक्तृर्थं हेरिगाके स्याशंक्यह रिगाशब्दः प्र
कृत्यंतरमस्तित्युक्तेः अत्यंतस्वार्थिकृतेरप्रसत्त्वेतत्व ह्ली गीतरेयेतु तदसिध्यर्थं तदावश्यकं
स्यादित्याहुः तद्द्विवचनमिति ननु कृष्ठाद्विवचनप्राव्द इति भावः। तेनास्माकं चदेवदत्तस्य च
देवदत्तो भिरूपतर इति सिद्धं अस्मदोद्वयोश्चैपने ध्मेनयेव हुत्वव द्वावविधानोत्तरस बोव

१८
७१

निमित्तकशास्त्रीयकार्यप्रवर्त्तकोनत्वेकत्वनिमित्तकनिवर्त्तकः न चेदंतोऽष्टस्यदंताः स्निग्धग
तेराइति न सिध्येत्समाहारस्यैकत्वात्वर्त्तिपदार्थानां बहुत्वादिति वाच्यं। द्वंद्वैऽविशेषणतो बहु
त्वं ख्यानुपादानाद्दंतोऽष्टलेदसंख्यावर्त्तिपदार्थरूपार्थद्वयप्रतिपादकत्वेनाक्षतेः पत्निपात्पतर
ति। अपादाने इति शेषः। दुर्वीरत्वादिति। तस्य प्रभावात्सोऽपि बोध्यं। तिर्वेद्युत्पादनादितिह
र्योस्वप्निरिति शेषः। विभज्य नीये। विभागाभावयोः। तन्न। उपपदं वा। नावश्यकमिति। प्रकरणा
दिनानिर्णयादिति भावः। बहुत इति। अत्राप्यतिशायने इत्यनुवृत्तेर्नियमत्वं संभवतीति वि
नापीति भावः। नत्वपूर्वं इति। गौरवादिति भावः। अस्यार्थस्य स्फुटप्रतिपत्तये छांदसमप्यत्र
व्याख्यातं। निवृत्ते इति। अनुत्पन्न एव वेत्यर्थः। धात्वेऽत्वयोरपि निवृत्तिरिति सपादसप्ताध्या
यीस्थेऽत्वाच्चेत्यपि बोध्यं। तुरिति सूत्रमिति। तुरिष्ठेमेयः स्विति सूत्रमित्यर्थः। तस्य छांदसत्वे तु नि १८
~~मित्तेऽभूतेष्ठनी~~ मित्तेऽभूत इष्ठनीयस्तुनो छांदसत्वादिति बोध्यं। तुश्छंदसीत्यस्येष्ठनिपरतः पूर्व
कार्यप्रवृत्तियोग्यतया प्रवृत्तिः तदेवाह प्रागेव तयोः प्रवृत्तिरिति बोध्यादिति। एभ्यः परत्वात्सपादसप्ताध्यायीस्थ २

कार्यत्वाभावेन तावतिदेशाभावात् द्विर्द्वि इति न भवतद्वहणासामर्थ्यात् स्थादेशाच्छ इति गस्याचे
नेमनिवर्षिमेतीति वा स्थं वर्षादेशस्य वारितार्थे नेछनिड्यादेशेन बाधापत्तौ वर्षिण्छ इत्यादेश
नापत्तेः। पिशाचमिति। हे सिछेर कौऽसंभवादिविदो पिछादौ प्रत्ययस्येकस्य व्यवधानाद प्राप्ति
शंकाबाधार्थं पूर्वमात्रस्यैव पर्यवसितादिति भावः। अनंत्यत्वाच्चेति। इक्परिभाषा परस्य तात्
दकार ५ परकारे पोन स्युरा इति भावः। औत्सर्गिकत्वादिति। तं व्यापाति ड्योऽच्छे चेपि एकवचनमिति
योगविभागादिति भावः। भंगमेवाह। त्यत्को परतीर्वेन स्येवेति। तन्मूलेच्छ तापाकेशवृस्ये
४५ वप्रयोगादिति भावः। प्राकंचः। प्रत्ययस्य पूर्वदेशस्यावां। पुरस्तादेवेति। पुरस्तात्कं द्वाशेयैतद
र्थलाभः। अभिधेयवदेवेति नतु प्रष्ठेति वेदितव्यः। तेन प्रष्ठेति लिंगाद्यति के मोऽप्यत
इति तात्पर्यं। सुपद्गति चेति। के चित्तु प्रातिपदिकस्य टेर्ग्रहणं धे चित्सुबंतस्य टेरित्यर्थलाभाय
मुभयोरनुवृत्तिरिति बोध्यं। अविशेषेणेति। विशेषणस्याभावे नेत्यर्थः। नतु सुबंतस्येति। अ

तएवकादेशः साकूद्भ्यो वर्थः कः कौकेरस्येवमर्थमितिभाव्यं संगच्छते। हादत्तइति। अत्राह
विंशतु अभाषितपुंस्का द्वेति विकल्पात्पक्षे रत्वाभावः तुलेभइति। कस्येति। नकेस्यापी
त्यर्थः। हृदत्तेइति। अत्राह विंशतु योगविभागसामर्थ्याद्वैकथरत्तस्यात्रासंबंधत्तेना
वकेयौष्यितो ततः कठ वेसिध्यर्थेवि वेकार इति द्वेत्यो राघ इति पक्षिन्विधिरितिप्रत्यास
त्त्योपस्थितप्रद्वे. तप्रत्ययस्य विशेष्यत्व मात्वादिति भावः। अोपदेशिके प्रतिपत्पर्यनुना
दिग्रहेतांठग्रहेतान्ने पर्व्वशंकापरभाष्याद्यसंगतेः। ठवस्थाया मिति। नित्यत्वादितिभावः
कादेशार्थमिति। नवशेोवत्तिकसिद्धयेर्भ्यत्वेनसामान्यापेक्षत्सोपकेनसर्वतः पूर्वमि
कोदेशापत्तिरितिवाच्यं। तोपसिद्धयासावृत्रिकत्वेनान्तस्येतद्विषयेप्रवृत्तेः एवंशासोपकलां
तेस्यपिपितंभवतीत्याह। किंवेति। अनुसंभवेनेति कादेशेनबाधादितिभावः। तदर्थमपी
ति। तत्रापिकादेशात्पूर्वं नित्यत्वोत्त्वोपेरकादेशे। द्वित्रिकेरत्ति रूपसिद्धिरितिभावः। राम ८०

दोष एवेति। एकारस्य अवणापत्तेरितिभावः अहे। तव्यूहपरिभाषयेति यदि गुणो न स्यात्त
र्हि कार्यादेर्लोपः स्यादिति गुणनिमित्तं विना संबादितिभावः। लोपके स्यात् अहे। तसंधेरितिस्या
विशेष त्वादिति। अस्वार्थिके प्रत्ययविषयत्वादित्यर्थः। दिगर्थत्तु नेदं स्यपरस्येतित्सापूर्वे
न पूर्वोत्तरपदनिमित्ते कार्यापेक्षया पांत रंगस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेनेनदोष इति। अहो
दाहरणमिति। अतएवनामपदं वेरितोर्थः। अहे। तव्यूहपरिभाषयेति। अस्य पयपीमा
दिः इदमुक्तदसंगी। एकादेशपर्यंतं ततन्तपादसमाध्यायी स्य कार्यप्रवृत्तेति ये न्यतयाकुत्वा
दिप्रवृत्तित्विदित्याद्यपिबोध्यं। पस्येति लोपे इति। अस्यासिध्यतितया पीतिशेषः। इकं निमित्तीह
यप्रवृत्तोयाते तिसिद्धिरितिभावः। स्यानिवत्कादिति। नचो
त्पत्तौतेमस्तासत्वात्कुत्वा यप्रवृत्तोयातेतिसिद्धिरितिभावः। स्यानिवत्कादिति। नचो
स्यापि[redacted]परंपरया पदांत विधिप्रापकं तया भवोपि न पदांतेति स्यानिवत्वनिषेध
स्यानिवद्भावस्य १

इतिवाच्ये बडिकेपिदोषापत्तेः पदिनु द्वितीयादच्युडूर्ध्वमूयमाणास्यलोपविधायकव
चनप्रामाण्यादिति [redacted] वेचेतर्हि प्रष्ठे तेपितुल्यं । इष्यतेइति । एतच्चेत्यादि सिद्धिसूत्रेभा
ष्ये स्पष्टं । एवं चैकादेश पूर्वपदान्तमिति वार्त्तिके षट्शब्दातिरिक्तविषयकमिति भावः । ये
४ या मंतेरास्तांपलोदीनां । अत्रएवेनाख्यायामुपसंख्यानंवीदीनांच । केपो [redacted] मतेरेत्यादिरेस
पैकतरोस्यपोरित्यादिप्रयोगः स्यादिति भावः । एकस्येति किमिति द्वयोर्मध्ये एक
स्यैव निर्धारणादिति प्रश्नः । केमेदानीति । द्विकमेके निर्धारणार्थः स्यात्तदेति
भावः । इष्यत्रापीति । अपि रेवार्थे अत्रैव स्यादित्यर्थः । नत्वेकेन निर्धारणे इति भावः ।
डतमच्च बहूनामित्यादिति । अत एकतरोक्ततमाविति सूत्रे जातिपरिप्रश्नानूहेणांसार्थ ाम
कानेवकतरशब्दो ऽकतमसाहचर्याण्णोपपत्तेः अत एकतमाकतमे पामा ८१

णइतिभावो। ऽनमवरइष्ट्वादीति। अतएव ... तमाविति सूत्रे ज्ञातिपरि ... नघके ...

ग १

घृतेति द्वित्वप्रकरणेऽष्टमे भाष्यप्रयोगः संगृह्यते। इष्ट्वादीति। वहुव्वासीनेषु कष्ट्वा त्कं घितसृष्टेति
केनेशोदेवदत्तेरितिप्रत्ययइतिसूत्रेभाष्यप्रयोगादिति भावः। इतिवनकर्तुं कृष्यमि
ति। ज्ञातिमहराजकर्तव्यत्वेतात्पर्यं पवि प्रश्नमहत्वानुदेपार्थ निहत्ते पे आवश्य
कमिति बोध्यं। आकेररतीति। पूर्वसूत्रेस्पष्टयोरित्यस्य प्रत्याख्यानं भाष्यव्याख्यावसरे
केयटे इति अर्थः। अनुहत्ते ऽकत्वादिति। अतएवाव्वदेपुणइति सूत्रेक एतयोरर्थयो
विशेष इति भाष्यप्रयोगः संगृह्यते। तमादयः प्रागवेदेषप लोके नो नित्याइति तु प्रा
पिकमिति भावः। यौतके व्याहुरिति। सूत्रादौरैः शब्दमर्यादयैन दर्शाभावो नोऽध्विः पूर्वव्या
ख्याने स्वार्थिक प्रकरणाविरोध इति बोध्यं। नद्विषपादित्यस्य नद्विषयस्वीवपवे [illegible]
कादिपर्यस्तयैव भाष्ये उदाहरणात् फलमाह। पत्रीश्यामइति। एक एवेति। पूर्वपदे

भूत एव शब्द इवार्थविषयो नोत्तरपदभूत स्तद्विषय इत्यर्थः एक एवेवार्थ इत्यस्य समास
स्य पुनर्नैवार्थे वृत्तिरिति केचिद्व्याख्यादन्तेः स्वोक्तिं व्याचष्टे । स चेति । स एवेति अर्थः समासो
त्तरभिन्नार्थयोगं विभवे पि समासे द्वाविवार्थौ नोत्तरभूतावित्यर्थः । स्वानं प्रकाकतालः उ
पाध्यंतरयोगः काकतालो महानिव इहः काकतालमिवेति । आकेर इति विग्रह भाष्ये
दर्शितमक्रमः अचिः । समुदाय इति । केनं तेनेत्यर्थः केनं तात्पर्येणेति भावः समुदायस्योद्भूतावयव
भेदत्वादुद्भूतवद्येन । उक्तेवजीविनिवंभिति । शशीशया सेनजीविनावमि । पर्थः । संघो विवक्षाया
मिः संघो भेदश्चे कावेरित्यर्थः आयुधजीविसंघो दिप्यनुदृत्तेरिति भावः । क्रिं चेपो घेयस्यां के इत्या
दियं योहरदत्तानुरोधेन । स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये संघांके इति सूत्रे अरव्यपार्प्ये रूपगोत्र
स्यैव यह गामिस्यु के रिदं चिंतं प्रकृत्युपाधिरिति । प्रकृत्यर्थोपाधिरित्यर्थः । समर्थानामात्र
मिति । रजकापवत्रिंददातीति वेरे । उक्तेर सूत्रेति तत्र व्यवे समर्थपदेन मुख्य दानस्येव महा त

सूत्रेनुक्लेखादिदमनुक्तमत आह। यद्वेति। स्वभावतोवुनतं त्रियामित्यन्यत्र। उपत्रापीति। उभयवतीत्यर्थः। व्याप्तिरिति।

केचित्तु दानार्यकदेदाजियोगेपिवीप्साविवक्षायामंतरंगत्वादयमेववुन्नतस्य पदांतरप्रतिपाद्य
दंडव्यवसर्गयोगनिमित्तकत्वेन [illegible] वहिरंगत्वात्तवीप्सातुवुनद्योत्यैवेत्यस्यांतरंगत्वमि
त्याहुः। आहुरिति। अत्रारुचिस्तु हेत्वादेशास्वारस्यं। तथाहि सतिव्यवस्थेजोरित्येवब्रूयात्। स्त्री
लिंगेमिति। स्त्रीत्वमित्यर्थः। मेवंधरत्यर्थः। साभिवचनेनेति। प्रहेतेः समस्तत्वेतद्वपवे
नेत्यर्थः अस्मस्तत्वेतसंनिहितेनेत्यर्थः। मंत्रेणं। कर्तृव्यापारविषयोविचारः न तु गापत्र्यादिर्म
त्रेरत्यर्थः। योहीति। कुत्सादिरूपरत्यर्थः। आकरे। अत्रैवकैयटादिग्रंथे। ध्वनितं चेदृशानंगीन
त्यंकौटिल्येगतावित्यत्रभाष्ये।अत्र उतमयोक्तसंतत्स्वार्थिकत्वेमतात्मनोविनापिप्रहेतेःपारस्या
र्थप्रतिपादनं शक्यं कर्तुमितितत्ययोनेनित्यत्वं। अवाचकेति। दृहतीशब्दोहिकनोऽवाचके
त्यर्थः। क्रियोत्पादिप्रकृत्वे सागतिशीलापूर्वदेशस्थापूर्वकालिकीति वार्थप्रत्ययात संख्या
वाचित्वेवीति अपिनारुचिर्वोधिता बहुशब्दवेत्यायं संख्यावाची अत एववहुगणोति

वैभूषः ८

सूत्रेव [redacted] हादीन्त्रके म्यासं ख्यासंख्येयाहा। संख्यावदिति। गम्यत इति। भाष्ये उक्तेः सं
ख्याचेयेति पतेत्। विषयपरिच्छेद विशेषहेतुत्वं। न चैवं वहादौ तत्र चेहुत्वादिके चे आदिसंख्या भा
ष्यको धुर्म विशेषः। एवं चेहुगणेति सूत्रं विध्यर्थमेवेति [redacted] दुर्लभ इति। अनुनासिकत्व
विशिष्टस्येव तत्र ग्रहात् इति भावः। अपमपीतं रोक इति। विधेयविषये उद्याशाशार्थस्यापीतं
रोलोपाविति तस्य लोप इति सूत्रे भाष्ये उक्तेरिति भावः। निष्कर्षविशेषादिति। तस्य तुस्य
तदीयनिष्कर्षविशेषादित्यर्थः। द्विवचनिदर्थस्येत्यादौ प्रेष्यब्रुवोरिम त्रेव दोषस्यानिमादे ६४
चोक्तेर्येति सूत्रेपि तस्यासंभव इति हृदये तोपशयोत्रे स्म्से प्रथमांतादिति। प्र येतृार्थणो धर्को
दित्यर्थः। तदाह। प्रहे तेषोस्म इति। तद्धृहसंज्ञार्थमिति। प्रहेऽजचेव नेवत्तेमानस्य प्रथमांत
त्वमेव संभवतीति भावः। उभमानतेति। न चैवं नपादीय प्रहेति मतयार्थयोः प्रहेत्यर्थस्य ८३

मयट्प्रकृत्यर्थविशेषेणाजात्पुट्टर्थस्य विज्ञेयप्रत्ययविशेषणानेतस्य स्वान्मायत्वं प्रकृते
ति लुत्तसमस्यं तं भिन्नं पदं न वृत्ते इति वक्ष्य पार्थः क्रस्य वनो धिकारा तिए त्याकांक्षायां
प्रकृत्यर्थस्यैव लाभात्तस्यैवोच्यमानतेत्याशयेनैवमुक्तेः लुटो क्रमितिलुङ्तोक्तं वचने
नाधिकारात्वमित्यर्थः। मयङ्ग्यरिति। नचैवं स्वार्थिकप्रकरणाविरोधः आद्येतत्प्रक
रणपाठस्य वाधितार्थात् वेत्युतो नवुच्यमानता प्रकृत्यर्थस्य व्याप्यपिको अत एव निजा
मयो ध्यामपि पावनीमयं भवेन्मयो ध्यापतिनावनीपतिरिति सिद्धं भवतीत्युक्तं रति
तत्रार्थं भवत्यापूर्णं हृदयरति पावत् अत एवानंदमयाधिकरणे विकारशब्दान्ने
ति चेन्न प्राचुर्यादिति सूत्रं एतन्मयट्परतयाहेत्याहुः द्विर्व्याख्यातं। नहि तत्रोच्यमानता
स्वारसिकी भातीति दिक्। वचेनाद्युक्ते। लुप्यत इति समासेनप्राप्तिपदिकत्व मित्यन्वो
द्वादियगंतादिति। नैतेभ्यः कृतैरिक्षिप्यदृश्यत इति कद्वादिसूत्रे भाष्यं तु अजंत

पद्यपूर्वरूपाणामपि भवत्येव तत्र न तु नाश इति भावः ६

कंठ्यादिपर्यंतत्रैवानिष्टानां प्राग्दुद्भावितत्वात्। कं इ इति। स्यादौ कत्रे पर्यानवगमान्नतेभ्यः क्विवि
ति तु दाप्युपर्यंके पटे आह। नवेह्ण तेनदक्ति मिषाणिसु जेके त्रे पर्यावगमादित्याशयः। पितर ए
वेदं वतेति। पठ्यमानेद्रव्यो इत्याद्यर्थः। अतएव सूत्राद्वेन्ता शब्दस्यापर निपातः फलो
तेर माहेति। एवं चैतत्रेरक्षितिपाठेपि न दोष इति भावः। विसमानाधिकरणोति। अत्र स
मानाधिकरणार्थं दैशिकं प्रत्यासत्ति तेन यावदाश्रयमनवस्थितमित्यर्थः। यावदाश्रयमव
स्थानेनेति। इंजनेद्रव्यांतरेणावच्छिन्नेनानुत्पादनेति शेषः। प्रातिपदिकार्थद्विति इति अ
पंतत्वार्थिकत्व इति शेषः। इतिपदं यवेति। अंतरंगत्वाद्धोधकत्वमित्यपि बोध्यं। नीलविनि
रपेक्षत्वेनास्यांतरंगत्वं। प्रतिपदेति अंतरंगतोपि बोध्यं। इत एवेत्युपकादत्पंतत्त्वार्थि
कानामप्यव्ययाविति निषेधेनोपि भाष्यानुसारी मार्गः नवेत्यादिरवो वामेत्यंतं न तु रक्षि
तोपघनुरोधेनेति दिक्। स्थिवांवेति दीर्घस्येति शेषः। लुब्ब्यपिसर्ववत्याद्योपि। इदमिव ८४

प्रकरणस्य कैयटानुरोधेन वक्तुमुचितमिति। मात्रालाघवमात्रपर्यालोचनेनेति शेषः।
तिङश्चेत्यस्य मण्डूकानुवृत्तिकल्पनेन तमादधः प्राक्तनोनित्या इति मत्कं च साधुत्वायैवा
मग्रहणाय व्याख्यानाश्रयणे गौरवं पर्यालोच्यतेदानवक्तुमुचितमेतन्न पि पिकि
चेति व्यवस्थितविभाषामूलकत्वादिति भावः। गोष्ठात्खञिति सूत्रे तद्देशीया रूपयोने
नावाधार्यमेवैवं पाठः स्यादिति रूपयोपवादत्वस्यैव युक्तमित्यपास्तं। प्रायिकं चेति। व्य
वस्थितविभाषामूलकत्वादिति भावः। भायदोषेण इति यदि तु समासपदं संख्यापरं तदा निर्दे
शादेव शास्त्रमित्यन्ये। एकार्थतेति इत्तोवेकत्वसंख्याविशिष्टस्यैवार्थस्य बोधकत्वमर्थः
नैकार्थत्वमिति। एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य बोधकानेतत्पदः। किं च भेदैकत्वसंख्यामिति
भेदशब्देन तत्संख्यैवेति तं द्वित्वादि एकार्थं चनोपाददत इत्यर्थः। एतच्चात्र प्रपञ्चितं। एवं च
द्वित्वजन्यबोधे सर्वथा संख्यापादानेऽपि पश्चान्मनसा प्रत्ययरश्मादावेकत्ववि
शिष्टस्यैव भानं शब्दशक्तिस्वभावादिति तत्रैव शब्द इति भावः। घटेरात्रदातु घटैः

८५
85
ति

मितिवत्ह्रद्दौह्यद्दौददातीत्यपिवोद्योदुर्वारइतिजात्यर्यीजयादित्येति।प्रथमद्वितीयपं
वेमषुछाजयादित्यक्तेतद्दौतेयः।इतरेवामनुद्दौ।तद्दौतेयरत्यभिप्रुतौ।जातिशब्दे।प्यो
पिद्दैतौपश्चान्मननैकत्वविशिष्टस्यैवबोधइतिभावः।अतएवपदशः।स्वा।श।इतिशि
ष्टामयोगः।नस्तत्रेति।एवंभूतानांत्रालग्गानांसहत्वस्यापिपरिभाष।वंनविधत
इति।तदर्थ[redacted]दितिभावः।वीप्सायोत्स्येवेति।एवमेवप्रुक्तंतेषामत्पंता
शुद्धत्वस्यप्रतिपाद्यत्वात्।वोवइमिति च्चजपेक्षयान्यूनमित्यर्थइतितद्यास्व्यातारः
ययोवश्यंभावीति।नतुनतोन्यूनतेतितदर्थः।उक्तेदोषातसत्यंतेस्यनिर्मूलत्वरूपात्।
पुटपदकेशेतीत्यस्यासिद्धिस्चटिलोपेसत्युत्तरार्धस्यैकास्थानेइतिवोध्यं।वर्तते इति।प्र
तेनवीजेनसहमूर्वः।केर्वीशावीजानामपिकर्णाोरहणासिद्धिः।कर्पकेस्येत्यपास्तं।अर्थ
इतीति।द्वेतौसमाद्भूत्वदस्यतद्याप्नो[redacted]।यादिः।कर्तव्येपेकालमधिकेलोपयती ८५
स्यर्थइतिभावः।समवोनियमइति।निराप्यसत्सयापनायामित्यर्थः।कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः

समयः स एवानियमऽत्यन्तेकर्मव्यापारोत्स्यादिनिहन्तेप्रेषणादिस्वर्थः । हेतुमति [..]त्वि । पुन
रत्रैव व्यापारे स्वार्थः ॥ इतितद्धितसक्रिया ॥ इत्येवमादीनामिति । साकांक्षे[..]त्वादित्यनेनान्व
यः स्वरूपेति । ह्वेइतीत्यादिः । ननु वाच्यधात्वादिद्विर्वचनेनामावश्यकत्वेन पदस्यैव पक्षे ष
ष्ठी नैव सिद्धे सर्वस्येति व्यर्थमत आह । सर्वशब्द इति । ननु केवलादिति । यद्यपि विनिगम
नाविरहेणैकाज्द्विर्वचनन्यायेन सर्वावयवद्वित्वं [..]सिद्धं तथाप्यस्य द्वित्वस्यस्थाने द्विर्वच
नत्वलोमात्पुनस्तिद्वाद्वाराणां अन्यथा षष्ठी द्विर्वचनं द्वि: प्रयोग एव स्यादिति बोध्यं तदाह
सर्वस्येति स्थानषष्ठीति । तेन शब्दरूपे सत्यात्मस्थाने तेन समपरिमाणयावत्स्थानिस
मानाकारे पदरूप एवेति बोध्यं । केचित्तु षष्ठीति । एवं च [..]नुपपन्नं स्यादिति द्वित्वाभावेन त
स्य स्थानित्वापत्तिरेवेति बोध्यं पूर्वरूपात्वमित्यादीनीति पाठः । प्रत्युक्तमिति । अ[ती]
तोयमानेत्यर्थः । द्विर्वचनमनुपपन्नं स्यादिति द्विरितिस्तुजंतमेवोच्यते [..]तिभावः । द्वि

दंतो आदेशो भवतीति तदर्थः। द्वेपदे इति तो वोक्तरीत्या स्थानि द्वय एवेति न दोषः। प्रसे
कं पदसंज्ञेति। तेनाग्ने ग्ने इत्यादौ पूर्वरूपादिसिद्धिः। एकाजद्विर्वचनन्यायस्य तु न विषयः समु
दायपदत्वेनावयवानामननुग्रहात् प्रत्येकमपि विहितत्ववुद्धिसत्वेन तदसत्वेश्चानवा
नेके पदान्तरत्वस्यापि कुयमाम्प्रवोसिद्धेवर्दे नेत्यादावेकान्तरतेति वाच्यं। विशिष्टस्यापि व
स्तुमात्रारीत्या पदत्वेनैकान्तरे भवतीति विधिस्वरूपार्थसत्वेनादोषात्। द्विर्वचनमनुपपन्नं
स्यादिति द्विरिति सुजंतमेवोच्यतेति भावः। द्विः प्रयुज्यत इति। द्विः प्रयुज्यत इत्यर्थः। अर्थभेदाभा
वादिति भावः। तत्रैव यस्मादिति। यः परस्मात्तिङः स पूर्वस्मादपि भवतीति भावः। लक्ष्यभेदा
द्विवाक्यं पूर्वप्रवृत्तावपि लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्याविषयः। यत्तु प्रथममसि पः प्रवृत्तिमध्ये भवे
दे न तद्ग्रहणेन यहणात् द्वितीयपदेः प्राप्यमध्यपातेन तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्वा समुदायस्यप
दत्वमितितन्न। एकैकस्यैव प्रवृत्तेरिति तादिपर्याय्यधिकाराच्चेन तत्समुदायमध्यपतितस्य तद्ग्रह
णेन ग्रहणायोगात्। योनः पुन्यमित्यादि तु लक्षणात्। इष्टमिकद्विर्वादप्रातिपदिकवैषिकस्थादि

तदंतसंज्ञासत्वेऽभावो ऽस्य न्यायस्यनेदमदसोरकारेति ज्ञापकमूललोकन्यायशास्त्रीयमध्यपातविषयत्वात् ॥१

इति भावः।

बुकैरितस्कृतशब्दपाठेनतद्धितरहितस्थापनेनसिद्धं। [redacted] :।तेनेति। अवयवस्यपदत्वेनेत्यर्थः पुनःपुनर्जायमानाभ्यापु

राती त्यादौपदावयवविशि ष्टपदत्वेनावग्रहसिद्धिरवांतरपदत्वेएवावग्रहादितिभावः

आदिनापौनःपुनिकेरस्यत्रसमुदायस्यवंतत्वोहारे सिद्धेः संग्रहेरस्यभिमानः भाष्यस्वारस्यादिति

समुदायेपावाक्यसमाप्तिस्तपापदत्वमितिहितत्रोत्रकं। मंत्रकेति तयापिपदत्वमित्येव

मित्यर्थःअनित्यतायामिति।पौनःपुन्येरस्यर्थः।वाध्येतेति।मरणार्थइति नैत्यकेकियासममभि

हारग्रहणंतुएतदपवर्गएवस्यापवर्गमितिभावः।नानाकारकेति। आभीक्ष्ण्यावापेक्ष्या

तदाकांक्षापाअंतरंगत्वेनेतिभावः उक्तमेवविशदयतीतिकिंचेत्यादिना।नित्यतावगत्यनंतर

मितिपडंते साधनसंबंधावगमापिधातोर्नित्यतासंबंधदर्शनादितिभावः। आवाधादि

तस्याधनेति।तिङंतवाच्येत्यर्थः।तिङंतस्यैवलोकेपर्यवोधकत्वैपतीतस्यैवयार्थस्यवर्हिर्भूताभीक्ष्ण्यापोधाको

परिग्रहीत

+ २+

४७

घ॰१ शिवायेअनभिधानात्
घटोपंघटरत्या...

विषयेवाक्यद्वित्वनारणार्थमपकर्षआवश्यकस्तथापिवोध्यं।वार्त्तिकेतिासगतिकस्ये
तिवक्तव्यमिति हितद्वचनं।विशिष्टादेव।उपसर्गविशिष्टादेव।आभीक्ष्ण्यस्यक्रियाविशेषधर्म
त्वेवक्त्रन्यपोरपिक्रियाविशेषनिरूप्यत्वादितिभावः।समुदायस्यपदत्वमितिपचतिप्रपचतीति
त्यस्योक्तेरी[illegible]त्यातिङंतत्वादित्यर्थः।नद्वातिरिति।अनयारीत्याघटोपंघटरतिवाक्यस्यपद
त्वंतुनअनभिधानात्[illegible]नचमंदंप्रतिपकस्येवघटस्यद्विःप्रयोगे[illegible]अर्थभेदाभावे
नपदत्वापत्तौआमघटोपंघटअपदत्वेपत्रेकांतरतास्यादि[illegible]रखंनितंवेदंभा
माव्यो।ननुतावतातिङंतत्वेसमुदायस्यतिङंतिङरतिनिघातापत्तिःअनुदात्तेचेत्यस्या
धिकारतयासंनियोगशिष्टत्वेपितदनंतरंसतिशिष्टत्वात्तत्प्रवृत्त्यापत्तिःनचेष्टापत्तिःगैपव
वाकृयेगाहावत्तितुतत्त्विवातिपोनःपुन्यमित्यादितत्रहिपुनःपुनर्भवितरिवर्त्तमानात्पुनःपुनःश ८१
[illegible]व्दाद्वावेमवेयमत्ययः।अंतरंगात्वाडित्ययानुत्यात्यापत्तिःतत्रपदशब्दादितिलुकेवाचो
वनपदत्वेदु[illegible]त्वमित्यादितिचेन्नातपदत्वेपुद्गुतावपवमेदसमुदायस्येवादेशत्वेनसमुदायेतिङंतत्वे

स्यानेद्विर्व

।यपि वोध्यं। एवं च पत्र संघाते पूर्वो भागः पदमिति नियमार्थेन समार्थेन समासग्रहणे
नाप्रातिपदिकत्वात् तस्य यानुत्पत्त्यापत्तिः तत्र पदशब्दस्यार्थवित्वमिति प्राग्युक्तं मत
पक्षेपि दोष एव आद्यस्याप्यर्थवत्त्वात् वोधाद्रेति तु द्वावित्यादिवत्। स्यात् न द्विर्वचने तु
स्यात् निवद्धा वा प्रातिपदिकत्वेन ङिसंवुद्ध्योरिति ज्ञापकेन प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषे
धात् नेति लोपनात् स्यात् निनः प्रातिपदिकत्वे आदेशेन तस्यालोपः स्यात्। कालवोधकप्राति
पदिकप्रकृतिक संवंतत्वमप्युद्भूतावयवभेदसमुदायस्यादेशत्वादुक्तरीत्या तुल्यमेव अ
त एव वक्ष्यकादिषु कौतस्कुतपाठश्चरितार्थः एकपदाभावेरेति तद्भाववादिनां मते रेप
र्थः वस्तुतस्तन्मतमसंगतमिति प्रागुक्तमित्याद्यावेव दोषो वोध्यौ। अत्र विस्तर इति।
अयं भावः यद्यपि कौतस्कुतपाठेन कृता ऋमिक द्वित्वाद प्रातिपदिकत्वेपि तद्धितोत्पत्तिरिय
पि वक्तुं शक्यं तथापि स्यात् ने द्विर्वचनता यामेव ज्ञापकत्वमुचितमिति। इति यावदिति। तस्यां यो

गाढोयमितिभावः। प्रयोजके धर्म इति। अभिधेयधर्मत्वे हि पीडितवीणादिशब्दानामेव स्यात्
नगतेवृक्षादीनां ततश्च रागत्रिस्यात्ल्यविषयतास्यादिति भावः। व्यतिरेकेति। नतेदिङ्कापतिभा
वः। आधिक्यैकारके मिति। बुद्धिस्थप्रयके संख्यापुत्रे नानात्वं तु विषयभिन्नपर्थः पृथक् संख्या
पुत्रे पुत्रे जोत्यभिप्राये। प्रयोगेन द्वित्वं। एकशेषविषये वना। तत्रैव जे षां क्रियापुराद्रव्याभावे
पुराप्रदन्वये प्रतीयते। तत्र बुद्धिस्थे यस्य फलमाह। सर्वे इत्यादिना। एवं च सर्ववृक्षे सेचनाभा
वेपि नदोतिः। पृथक् संख्यापुत्रे यस्य फलं दर्शयितुमाह। एकशेषेत्विति। अत एव बुद्धिवि
षयाणां बहूनां मध्ये कतिपयानामेव वृक्षाणां शोभनत्वे प्रतिपाद्ये न द्वित्वं। यथा सिन्व
ने पंचषाः शोभना इति एवं कस्मिंश्चिद् द्वौ कः कस्मिंश्चिद् द्वौ कस्मिंश्चित्त्रय इत्यर्थप्रतिपादने छायां मा
पादतो रत्येव प्रयोगे न तु द्वित्वं। यदा त्वेकैकोद्देशेन इति तदा द्वित्वं एवं च साहित्याभावेनात्र द्विष
येनैकदेशे षः। तत्र द्रव्योदाहरणां तात्तोरास्तः पुरुष इति। इतरार्थधीरिति एवं चतयोर्विशे
षाभाव इति शेषः। सरित्सरिदिति। अत्रैव स्यानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वं प्रत्ययलक्षणे

दिगिति। एकशेषे तु न परिगृहीतैकत्वानां भानं प्रातिपदिकानामेव तत्र दृष्टेः एवं समासत्वातिदेशेन प्राप्ति हारविषयेकशेषे द्वित्वविषयेऽपि
समाहार स्यैकत्वस्य चेसमाक्रियमाणानां न परिगृहीतैकत्वानां भानमिति तद्विषयेऽपि न द्वित्वं। किंच

नाप्रत्ययपरत्वनिषेधाप्रवृत्तेः पोषेरित्यादौ एकादेशस्य पूर्वान्तत्वास्यानिनत्वेन हलन्तद्वि
त्वे तत्तुल्यममिति एकैकमित्यादौ समासत्वातिदेशे न प्रातिपदिकत्वस्य सत्वाच्चेपपिवो
र्ध्वांतत्रेव्यक्तिपक्षेव्याप्तिप्रतिपादयिषायामनेकं तावत्प्रयोगे प्राप्ते येन नाप्राप्तिन्यायेन
नेदं शास्त्रं द्याप्मिकादेशबोधनद्वारानेकप्रयोगस्यासाधुत्वबोधकं। तदुक्तं भाष्ये निवर्तकत्वे
त्वाद्वेति। अनुवादसमर्थकमितरदं सूत्रं वीप्सायामेव प्रवर्ततेवीप्साग्रहणमनुवर्त्य वीप्सा
यां द्वित्वं बहुव्रीहिवद्भावश्चेति भाष्योक्तेः एवं च तत्रैव द्वित्वस्य सिद्धत्वात् पुनरनेन विधानमप
लंगुक्तवेतिभावः। हरदत्तादीत्यादिनाकेयटः। स्पष्टार्थेति। स्पष्टप्रयोजनेत्यर्थः अतएवतेनम
पानोक्तमितिभावः। तत्रैकैकमित्यादौ बहुव्रीहिवद्भावेन सुप्लुग्भावः अन्यथासत्यादेवेद
धिरित्यादेरिव विभक्तिरहितस्यैव साधुत्वं स्यात्तेन च पुनः सुपालदस्येलदोषस्येतिन्याय
तु अनेन च प्रातिपदिकत्वातिदेशेनैव सुप्लोपतदुत्पत्तीसिद्धेरिति अनेन सुपः पदवगनति
देशात्कार्यातिदेशेलक्षणाभेदात्पुनः सुविति नाध्यं न च प्रत्ययान्तत्वात्केयं प्रातिपदि

[illegible]

सूत्रभाष्यप्रामाण्यात्प्रातिपदिकत्वं तर्हि प्रकृतेपि तुल्यं स्यदं चेदं भाष्ये।२

कत्वं द्विविहृतेपि समत्वात् ॥ प्यात्निवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययांतत्वात्तु पेप्येकदेशविकृ
तन्यायेन तत्वात् ॥ यदि तु वहुव्रीहिवद्भावात्प्रत्ययांतत्वे पितत्रैष त्वमात्रे प्तौ भाष्ये तुष्ट लो
लोपपुंवद्भावाविस्यत्र ततन्निमित्तं प्रातिपदिकत्वं लक्ष्यतेप्पियथा सुवुत्पत्तिरपि वक्ष्यात्स्यान
यतु एकेऽप्यत्रांतोदात्तत्वं तत्फलं स स्या घुदात्तः पूर्वपदोत्तरपदयोरभावात्प्रकृतिस्वराप्रा
प्तेरिति तन्न व्यपदेशिवद्भावेन पूर्वपदत्वसत्वात्तरतिताप्सर्वा ॥ बाध्यतरतिरदं वेके यदाघ
पो नुरोधेनायदि तु तत्रे कौंडिन्यन्यायेनना प्राप्ति विषय एव स्यदं चेदं तद्भितेषु या
मिति सूत्रे भाष्ये अचो रहाभ्यामित्यत्रावः परे रेफस्य नद्विवेत्यनेनावश्यकार्यं प्राप्तं निमित्त
त्वं वा सातमेव साप्यते इति विधेयमेवेति तत्रोक्तिन्याविषयः कृते तु निमित्तत्वं तस्य नाव
श्यं प्राप्तमिति नायं तस्य विषय इत्युच्यते तदा तत्रेः कृ जी स्यतोत्र विभाषापदमनुवर्त्य व्य
वस्थितविभाषाश्रयणेन नांतरीयकादाविवन्लोपो वारतठीयः नम्रारानयादितिनुः

९०

पंचार्थमेवेति दिक्। अत्रि गिति द्विगर्थस्तुन नेत्यादौ नस्तु भ्यामिति स्वरोपि न तत्र वनं स
मासेरुत्पतः समासे ग्रहणा पपक्वर्ष गोनस्तुव्यिसमास एव तत्र ग्रहणे तेः तत्रैस मास ग्रहणा
पकर्षणा सामर्थ्यादेव समासां तोदात्तत्वमपि नाव हुश्री ही प्रह्लो येत्वादेरपि समासस्यपि
नु हृणा सुव्य समास एव ग्रहणे तेः आम्रेडित विरतस्वर योर्विशेषाभावेन तदति देशाभा
पञ्च वात्त्वेति एव भाष्ये सुपलोपपुंवद्भावा वेवैप्रयो जनावेनोक्ताविति कोपधादि त्वपी
तिनिषेधविषये रूप भेदः तेन प्रियासद्दशी प्रियेप्रियपत्रिये त्यादि सिद्धिः भेदरूपे थेरति
भेदस्सादृश्ययो रूभयोरपि जातीयप्रत्ययविधानादिति भावः। परेति। जातीयरः स्वा
र्थिकत्वेन गुणवचनेन जातीयान्ते भाव कारत्वं द्विवेत्येति भावः। नचैव जातीयरासादृश्यको
तकत्वेन तदन्ते द्विवेप्या प्रहणे तेः कथं मप्यसावेकारत्वमेदे पित स्यविधानेन लोटे वासह्य
पेन सादृश्यस्य वेतुंमशक्यत्वात् भेदार्थ जातीयान्ते तेतः सादृश्य विवक्षायां वा रितार्थ्या

२५

द्वैतितात्पर्यं। अन्यथानवकाशत्वेनेतिबोध्यं। आकरइति। भाष्यमित्यर्थः। पुंवद्भावइति। यथा
पुंवत्वं भवति तथात्र सुप्लुक्स्यादिति भावः। द्वित्वायोगादिति। गुणभावत्वेनाविभावात्वेऽपि
बोध्यं। एवं च पूर्वखंडे विभक्तिः। श्रवणं स्यादिति भावः। अतिरभसेति। तादृशत्वबोधेना
नुपलंभादिति भावः। अवश्यमनु। तद्विशेषेषु। लुक्प्रसंग इति। सादृश्येत्रद्वित्वमिति भावः।
कथंचिद्व्याख्येयमिति। एकं मदुपदमिति शापत्ने एकं मल्लानि च मल्लानीति वादि
तिपरोक्षो प्रसंगाभावादिति। एकस्यैकमेव मूलं इतरेषां तूपरि संनिवेशनापेक्षो मूलव्यपदे
शः। न द्वैकरूप्यं भागानां स्यात्। किंतु यथा भूपर्यायपतेः स्यात्त्वमिति तदभावइति भावः।
समासवद्भावस्यैवेति। तत्रैलक्ष्यभेदेन ध्येविग्रहेतिरेव। अत एव भा
ष्येन्यशब्दस्य समासवद्भावेराहितमेवोदाहरणमिति तरशब्दस्यितास्सहितमेवेदं तेन
चेनांतरमिति। [illegible] सेतिसेति। पदपदद्वित्वेनवीप्सितार्थोपस्थित्येकेनापि
द्वित्वं किंतु द्वाभ्यां वचनेभ्यो भिन्नभिन्नरूपेतेवं तु द्विवचनकांतानां परामर्शकानिति सर्वासां
नम्रमुखत्वप्रतीतिरिति पा[illegible]त्रविवक्षायां पदार्थपापत्रं, चेत्यनेनत्रमुखीत्वेप्रयथेन

तत्पदेन पूर्वोपस्थितरूपेण परामर्शोपपत्त्याप्रयोजनाभावान्न तत्पदेवीप्सा त्वंकृत्वितु स्पष्ट
त्वाय तच्छब्देपि द्वित्वं । यंजेनान्यपि पस्य पस्यार्थः कार्यमुच्यते तं तं भजं ते इत्यजादेरिति सूत्रे
भाष्यप्रयोगात् एकशेषप्रतिबंधेति । एकार्थाभावयोग्यद्वितीयाभावादुभयत्रापि दृष्टत्वा
भाव इति तावं एतेन यां यां प्रियः स्वत्रेन द्वित्वं किंतु द्वावेव यत्र छंदो भिन्नभिन्नरूपे तौ वबु
स्थ कोतानां परामर्शकावितिसर्वासांन त्रमुविवमतीति रित्यपान्तं । शेषेणा विषयपदार्थ
व्यापकत्वस्यनम्रमुखत्वेप्रत्ययेनशास्त्रिप्रायेदुर्वीरत्वान्चैरेदं शेविषये द्वित्वचनसाधुता
या एव रमारोत्रिगवोधनाच्चोरमसादिति । द्वित्वचनस्येष्टत्वाभावः पूर्वपदेएवतस्य प्रवृत्तिश्चरा
मस्य वीजं । परस्य रव्याख्यातादिति । तृतीयादिषु विशेषणत्वे ऽत्र विशेषाभाव [redacted]
इति लेपते तृतीयादिष्वितरस्याभावे सर्वत्रैव तल्लोभे तस्य विशेषत्वभंगः इति भावः । अ
स्पष्टत्वादिति । पुंवद्रूपमिति हि तेनोक्तमिति भावः । आंजस्येनैवेति । अत्र केचिदित्यादि

नामदुक्तं पामूलस्यष्टीत्येतिभाव॥ इति शुभं॥ विस्तरस्तु अस्मात्कृतशब्दरत्ने मदंतेवासि
कृतशब्देंदुशेखरमंजूषयोश्च द्रष्टव्यः इति श्रीमद्दीक्षितभट्टोजिपौत्र॥ दीक्षितहरिविर
चिते प्रौढमनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने सुबंतं समाप्तिमागात्॥ रामरामा॥